

Uvod

Praksa uvažavanja različitosti je uvek obeležena nacionalnim kontekstom, a nacionalni kontekst je delimično prožet međunarodnim trendovima. Okruženje u kojem organizacija/institucija ulaže napore na planu podsticanja različitosti je relevantno u tom smislu da od konteksta može zavisiti koje će inicijative biti više prihvaćene u konkretnom trenutku, ili koje inicijative treba hitno implementirati. S druge strane, iskustva iz različitih sredina mogu biti inspiracija o tome šta možemo naučiti i doneti našim lokalnim i nacionalnim zajednicama. Zbog toga smo u trećem delu Zbirke dobre prakse prikazali istraživanja 3 nacionalna okvira za praksu negovanja različitosti. Ovde se mogu pronaći trenutna nastojanja većih institucija/organizacija u 3 zemlje, koje se bave uvažavanjem različitosti u praksi. Prikazani su primeri modela, publikacija, aktivnosti i još mnogo toga.

Nacionalni okvir prakse uvažavanja različitosti u Srbiji

Ana Paraušić Marinković

Jedan od važnih pokazatelja implementacije DEI koncepta u tri obuhvaćena sektora: obrazovanje, socijalna zaštita i omladinski rad, jeste i način na koji se ovom pitanju pristupa od strane institucija (državnih, regionalnih, međunarodnih) i organizacija civilnog društva (OCD). Stoga ćemo u nastavku dati prikaz različitih aktivnosti (projekata, programa, inicijativa, mišljenja i sl.) koje su u funkciji promocije DEI modela, i da li je ovaj model bilo moguće prepoznati kroz klimu, kulturu i kompetencije. Jedna od važnih napomena jeste da je većina ovih aktivnosti realizovana ili namenjena sektoru obrazovanja, dok smo u značajno manjoj meri mogli da prepoznamo komponente DEI modela u sektoru socijalne zaštite i omladinskog rada.

Obrazovanje

Jedan od dugoročnih prioriteta obrazovne politike u Republici Srbiji jeste da se obezbedi kvalitet, ravnopravnost, pravičnost i dostupnost u sistemu, kao i efikasnost i konkurentnost u evropskom obrazovnom okviru. Postoji niz mera koje bi trebalo implementirati kako bi se doprinelo ostvarenju ovog cilja:

- ▶ povećanje obuhvata dece/učenika sa smetnjama u razvoju, dece/učenika sa invaliditetom i dece/učenika iz osetljivih društvenih grupa obrazovanjem;
- ▶ sprečavanje svakog oblika diskriminacije u obrazovanju;
- ▶ razvijanje profesionalnih kompetencija zaposlenih u obrazovanju da podrže promene i razvoj inkluzivnosti obrazovno-vaspitnih ustanova;
- ▶ obezbeđivanje kvaliteta sadržaja, načina i oblika rada, koji će biti u funkciji vođenja razvoja, učešća i učenja dece/učenika, a posebno one dece/učenika kojima je potrebna posebna podrška;

- ▶ obezbeđivanje uslova za razvoj i održivost koherentne inkluzivne kulture, politike i prakse u obrazovno-vaspitnim ustanovama.

Na osnovu pretrage neformalnih resursa različitih institucija evidentno je da je obrazovanje, oblast u kome je implementacija DEI koncepta kontinuirano sprovedena, sa manje ili više uspeha. Međunarodne i regionalne organizacije izuzetno su angažovane u pogledu promocije različitosti, pravičnosti i inkluzije u različitim aspektima društva. Među ovim akterima naročito se ističu UNESCO, UNICEF, Savet Evrope, OEBS, British Council. Na nacionalnom nivou, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Ministarstvo omladine i sporta, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije sproveli su ili podržali brojne projekte u oblasti DEI. Nevladin sektor takođe je izuzetno aktivan u ovoj oblasti, te postoji veliki broj projekata koje sprovode različite nevladine organizacije u cilju promovisanja različitosti u obrazovanju. Sve identifikovane resurse grupisali smo prema nekoliko oblasti: inkluzivno obrazovanje, interkulturalno obrazovanje i kompetencije, demokratska kultura i ostalo.

Inkluzivno obrazovanje

UNICEF je pripremio niz materijala (priručnika i vebinara) u oblasti inkluzivnog obrazovanja. Cilj ovih resursa je da pomognu osoblju UNICEF-a i partnerima kako bi bolje razumeli važnost rada sa roditeljima, porodicama i zajednicama u toku procesa sprovođenja inkluzivnog obrazovanja, pri čemu se naglasak stavlja na decu sa smetnjama u razvoju. U priručnicima su obrađena različita pitanja u oblasti inkluzivnog obrazovanja.

Priručnik **Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a** bavi se sledećim temama: • Zašto je važno inkluzivno obrazovanje. • Šta jeste, a šta nije inkluzivno obrazovanje. • Kako je inkluzivno obrazovanje u vezi sa UNICEF-ovom misijom, uključujući i UNICEF-ove agende za smetnje u razvoju i obrazovanje. • UNICEF-ove najnovije aktivnosti u pogledu inkluzivnog obrazovanja na svetskom i regionalnom nivou.

U priručniku **Učešće roditelja, porodice i zajednice u inkluzivnom obrazovanju** obrađene su sledeće teme: • Zašto je učešće roditelja i organizacija iz zajednice načelno važno za obrazovanje, a posebno značajno u slučaju dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica. • Različiti pristupi angažovanju porodica i zajednice kojima se pruža podrška inkluziji i pristupi zahvaljujući kojima je takvo angažovanje delotvorno i važno za sve strane. • Kako identifikovati kapital porodice i zajednice koji može da pomogne u procesu sprovođenja inkluzivnog obrazovanja u praksi. • Uspešni primeri iz prakse u različitim regionima sveta u kojima su roditelji i društvene organizacije aktivno pružali podršku inkluzivnom obrazovanju.

Teme u fokusu priručnika **Nastavnici, inkluzivna nastava i pedagogija usmerene na dete** su: • profil nastavnika za inkluzivnu praksu; • različiti pogledi na posebne obrazovne potrebe; • pristupi u nastavi za decu sa smetnjama u razvoju u redovnom obrazovanju; • modeli pripreme studenata – budućih nastavnika za rad u inkluzivnom okruženju; • strategije pružanja podrške i usavršavanja nastavnika koji već rade u inkluzivnom okruženju.

Brojni međunarodni i evropski projekti imali su u fokusu temu inkluzivnog obrazovanja. Zajednički projekat Evropske unije i Saveta Evrope Regionalna podrška inkluzivnom obrazovanju u Jugoistočnoj Evropi (*Regional Support for Inclusive Education in South East Europe*) bio je trogodišnji projekat (2013 - 2015) ¹ koji je za cilj imao promociju koncepta inkluzivnog obrazovanja kao pristupa koji poštuje i vodi računa o različitostima među svim učenicima, sa posebnim fokusom na one koji su pod većim rizikom od marginalizacije i isključenosti. Za učešće u projektu odabrano je 49 pilot škola koje su dobile mali grant kako bi osmislile i sprovele projekat vezan za inkluzivno obrazovanje u okviru svoje škole i zajednice.

U cilju podsticanja međusobnog učenja, profesionalnog razvoja i razmene iskustava među školama, formirana je regionalna Mreža inkluzivnih škola sa 245 članova (nastavnici, direktori škola, roditelji, učenici i predstavnici lokalne zajednice), kao i Mreža inkluzivnih nastavnika. Štaviše, Mreža inkluzivne politike stvorena je kao sveobuhvatna platforma koja je okupila predstavnike ove dve mreže, kao i druge relevantne aktere kako bi zajednički delovali u oblasti javne politike za inkluzivno obrazovanje.

Jedan od rezultata projekata je *Alat za unapređenje nastavničkih praksi za inkluzivno obrazovanje (Tool to Upgrade Teacher Education Practices for Inclusive Education)* koji je namenjen edukatorima koji žele da poboljšaju nastavničke prakse ili ih usklade sa principima inkluzivnog obrazovanja. Alat predstavlja različite korake koji omogućavaju sveobuhvatan pregled onoga što nastavnici treba da urade kao deo svojih inkluzivnih praksi i kako aktivnosti u okviru obrazovanja nastavnika mogu pomoći u razvoju ovih sposobnosti.

Ovaj priručnik ima dva dela. Prvi deo opisuje proceduru unapređenja kao niz aktivnosti u koje se korisnici ovog alata mogu uključiti. Ciklus rešavanja problema predstavljen je kroz šest faza: identifikacija problema, procena potreba, ciljevi i zadaci, obrazovne strategije, implementacija, evaluacija i povratne informacije. Drugi deo opisuje okvir za inkluzivne prakse. Na osnovu rada Evropske agencije o profilu inkluzivnih nastavnika (2012), razvijen je okvir za opisivanje prakse inkluzivnih nastavnika.

Inkluzija i različitost u obrazovanju: *Vodič za inkluziju i različitost u školama (Inclusion and Diversity in Education: Guidelines for Inclusion and Diversity in Schools)* je priručnik nastao kao rezultat projekta British Councila pod nazivom Inkluzija i različitost u obrazovanju (Inclusion and Diversity in Education - INDIE) u koji je uključeno 11 zemalja Zapadne Evrope.² U svakoj zemlji bilo je uključeno između 3 i 5 škola, dok je u svakoj školi identifikovano između 10 i 20 mladih lidera i jedan koordinator koji je imao podršku rukovodstva škole i lokalne zajednice. Ciljevi projekta su bili: 1) razvoj dobrih praksi i zajedničkih smernica za kreatore politika i nastavnike o izgradnji i razvoju kulturalno inkluzivnih škola; 2) podsticanje participacije učenika kroz povelju koja je kreirana tokom projekta.

¹ Projekat je sproveden u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Srbiji, Severnoj Makedoniji i Kosovu*.

² Španija, Portugal, Škotska, Grčka, Belgija, Italija, Engleska, Malta, Holandija, Nemačka, Vels.

U okviru vodiča predstavljen je model kulturalno inkluzivne škole. Model čine kontekst škole (pravno, političko i finansijsko okruženje i podrška zajednice) i aspekti najbolje prakse u kulturalno inkluzivnoj školi. Preduslovi kulturalno inkluzivne škole su: razvoj liderstva za različitost i inkluziju; visoka očekivanja i postignuća za sve; pozitivan odgovor na različitost; podsticanje inovacija i promena; glas učenika; etos poštovanja; kulturalno inkluzivan nastavni program; angažovani roditelji, staratelji i zajednica; obuke i učenje edukatora za inkluziju i različitost.

Nakon što su opisani osnovni elementi modela, prikazan je i postupak implementacije modela u školama. Ciklus napredovanja škole (*School Improvement Cycle*) je alat koji je zasnovan na praćenju napredovanja škole u implementaciji modela kroz samoevaluaciju. Ciklus ima sledeće korake: praćenje (gde smo sad?), identifikovanje ishoda (gde želimo da budemo); planiranje aktivnosti (kako da dostignemo planirane ishode?); monitoring napretka (kako da znamo da smo na dobrom putu?) i evaluacija napretka (da li smo ostvarili ono što smo planirali?).

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OECD) takođe je podržala aktivnosti na planu promocije različitosti, pravičnosti i inkluzije. Projekat pod nazivom Snaga kroz različitost: Obrazovanje za inkluzivna društva (*Strength through Diversity: Education for Inclusive Societies*) ispituje različite dimenzije različitosti među učenicima, kao što su migranti, etničke grupe, nacionalne manjine i autohtoni narodi; pol; rodni identitet i seksualna orijentacija; posebne obrazovne potrebe; kao i darovitost. Predviđeno je da se ispita kako se ove dimenzije međusobno preklapaju i u kakvoj su vezi sa faktorima poput socioekonomskog statusa i geografske lokacije (tj. da li učenik pohađa školu u urbanom ili ruralnom području). Predložem je holistički pristup za analizu različitosti u obrazovanju, koji bi objedinio sve dimenzije u jedan analitički okvir.

Svrha projekta je da odgovori na dva sveobuhvatna pitanja:

- 1) Kako obrazovni sistemi mogu da podrže učenje i blagostanje različitih grupa i da budu inkluzivniji?
- 2) Kako obrazovni sistemi mogu podržati sve pojedince da se angažuju sa drugima u sve raznovrsnijim i složenijim društvima?

Projekat se oslanja na različite pravce istraživanja kako bi objedinio znanja o različitosti, pravičnosti i inkluziji. U njemu se razmatraju pitanja vezana za definisanje obrazovnih ciljeva i standarda, organizaciju školovanja, raspodelu resursa i probleme sa kojima se zemlje suočavaju u težnji ka inkluziji u obrazovanju. Naglasak je takođe stavljen na izazove upravljanja koji se odnose na razvoj koherentnih i sveobuhvatnih pristupa koji imaju za cilj pružanje usluga različitim pojedincima i kako uskladiti ovaj napor sa delovanjem u drugim oblastima kreiranja politika, naročito zdravstvene i socijalne usluge.

Da bi se osigurali inkluzivni i pravični pristupi u obrazovnim sistemima, sledećih 5 elemenata je ključno:

1. Da je osmišljen sveukupni, sistemski okvir za upravljanje različitošću, inkluzijom i pravičnošću u obrazovanju (Upravljanje);
2. Da se resursi efikasno koriste za podršku različitosti, inkluzije i pravičnosti u obrazovanju (Resursi);

3. Da je sistem u stanju da izgradi kapacitete za podršku različitosti, inkluzije i pravičnosti u obrazovanju (Razvoj kapaciteta);
4. Da škole implementiraju efikasne intervencije za podršku različitosti, inkluzije i pravičnosti u obrazovanju (Intervencije na nivou škole);
5. Da se procesi i ishodi prate i evaluiraju kako bi se podržala različitost, inkluzija i pravičnost u obrazovanju (Monitoring i evaluacija).

Sindikati u obrazovanju i inkluzivno obrazovanje: prihvatanje različitosti u obrazovanju (education trade unions and inclusive education: embracing diversity in education – ETUCE)

Sindikati u obrazovanju i inkluzivno obrazovanje: prihvatanje različitosti u obrazovanju (Education trade unions and Inclusive Education: Embracing diversity in education - ETUCE) je projekat koji je usmeren na jačanje kapaciteta sindikata prosvete da odgovore na rastuće socio-ekonomske, kulturalne, jezičke i druge vrste različitosti u učionici i društvu, i da podrže implementaciju inkluzivnih praksi učenja koje omogućavaju svakom učeniku i nastavniku da postigne svoj pun potencijal.

Glavni ciljevi projekta su:

1. da identifikuje nacionalne resurse koji se odnose na uticaj promena u društvu i tržištu rada u vezi sa diverzifikacijom stanovništva, globalizacijom, migracijama, tehnološkim napretkom i digitalizacijom, intenziviranjem siromaštva i teritorijalnih dispariteta, na obrazovnu i nastavničku profesiju.
2. da identifikuje specifične potrebe za usavršavanjem i interese sindikata prosvete u pogledu podrške nastavnicima, istraživačima i ostalim akterima u obrazovanju u radu sa raznolikom populacijom učenika i implementaciji inkluzivnog obrazovanja.
3. da identifikuje uspješne i inovativne prakse za stvaranja i očuvanje održivih inkluzivnih okruženja za učenje u različitim nacionalnim i lokalnim kontekstima.

Imajući u vidu promene paradigme u obrazovanju od homogenosti³, preko heterogenosti⁴ do različitosti⁵, kreirana je **Zajednička izjava inkluzivnih škola** (*The Joint Statement on Inclusive Schools*), u kojoj su prikazani elementi inkluzivnih škola:

1. Jasna vizija i definicija inkluzivnog obrazovanja;
2. Postojanje okvira i mehanizama podrške u implementaciji inkluzivnog obrazovanja, uz postojanje neophodnih resursa;
3. Prihvatanje različitosti;
4. Demokratska kultura u obrazovnim institucijama, uključujući i participaciju učitelja i nenastavnog osoblja, kao i učenika u procesu donošenja odluka i u evaluaciji i unapređenju procesa u obrazovnim ustanovama;

3 Različitosti nisu prihvaćene; učenici se ne percipiraju kao različiti tako da svaki ima isti pristup i podršku.

4 Različitosti se posmatraju kao izazov; programi su prilagođeni učenicima koji su različiti.

5 Na različitost se gleda kao na sredstvo i mogućnost; razlike među učenicima posmatraju se kao resurs za individualno učenje i razvoj.

5. Inicijalna obuka nastavnika i kontinuirani profesionalni razvoj svih aktera u nastavi, pri čemu je ključno učenje o i primena inkluzivnog obrazovanja;
6. Dostupnost osoblja i mehanizama za podršku nastavnicima;
7. Dovoljno vremena za primenu pristupa inkluzivnog obrazovanja;
8. Politika zapošljavanja i zadržavanja osoblja u sektoru obrazovanja;
9. Dizajniranje odgovarajućih nastavno-naučnih sredstava, opreme i pristupa;
10. Bezbedno i zdravo okruženje za rad i učenje, bez uznemiravanja i bulinga;
11. Saradnja kao suštinska komponenta u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja na smislen i efikasan način;
12. Adekvatni modeli upravljanja na nivou obrazovne institucije i pristup celoj školi;
13. Adekvatan sistem procene i monitoringa.

U projektu se ističe važnost **obuka i profesionalnog razvoja** svih zaposlenih u obrazovanju, a rezultati istraživanja ukazali su da su prioritetne oblasti usavršavanja sledeće:

- ▶ Pružiti inkluzivniju podršku učenicima sa posebnim potrebama.
- ▶ Podrška u „teškim situacijama“ u učionici (rešavanje ometajućeg ponašanja, bulinga, itd.).
- ▶ Odgovarajući način upravljanja sve većim opterećenjem.
- ▶ Nastava u multikulturalnom okruženju i upravljanje i podsticanje međukulturalnog dijaloga (npr. bolje razumeju interakcije između učenika iz različitih kultura).
- ▶ Kreiranje bezbednog i zdravog okruženja za učenje i rad bez uznemiravanja i bulinga, uključujući buling u onlajn okruženju.
- ▶ Implementacija celovitog pristupa učenju u inkluzivnom obrazovanju.
- ▶ Primena digitalnih alata i medija za podsticanje inkluzije u obrazovanju.
- ▶ Implementacija participativnih i saradničkih pristupa učenju sa ciljem jačanja zajedničkog rada učenika iz različitih sredina.
- ▶ Prepoznavanje i bolje razumevanje prikrivenih predrasuda i stereotipa u nastavnim planovima i programima, obrazovnom i akademskom materijalu.

Eu zajedničke vrednosti za inkluzivno obrazovanje (EU-CONVINCE - EU Common Values INclusive Education)

EU-CONVINCE projektat ima za cilj da nastavnicima, drugom obrazovnom osoblju, rukovodiocima škola, kao i zajednici obrazovnih institucija u celini, obezbedi alate i metode za sprovođenje inkluzivnog obrazovanja za sve i bolje rešavanje pitanja vezanih za građanstvo, kako u učionici tako i u vannastavnim aktivnostima. Projekat je direktan odgovor na aktuelne izazove, ali i mogućnosti multikulturalnosti, različitosti i socijalne uključenosti. Projekat pokriva sledeće teme:

1. Građansko vaspitanje i demokratska školska kultura;
2. Nastava u kontekstu multikulturalnog učenja za interkulturalni dijalog;
3. Podučavanje o kontroverznim i osetljivim pitanjima;
4. Pitanja e-bezbednosti: dezinformacije, digitalna odgovornost i IKT kritičko razmišljanje;
5. Rukovodstvo škole i „celovit školski pristup“;
6. Inkluzivno obrazovanje kao sredstvo za sprečavanje nasilne radikalizacije i ekstremizma.

Osnovni nalazi EU-CONVINCE projekta jeste da se nastavnici, istraživači, rukovodioci u obrazovnim institucijama i drugo obrazovno osoblje suočavaju sa **nedostatkom podrške** ili inkluzije, npr. **preko asistenata u nastavi ili interkulturalnih medijatora**. U Zajedničkoj izjavi o inkluzivnim školama koju su usvojili partneri na projektu, poziva se da se obezbedi besplatna inicijalna i kontinuirana obuka nastavnika o demokratskom građanstvu i inkluzivnom obrazovanju koja nastavnike osposobljava relevantnim veštinama i kompetencijama za upravljanje različitosti u učionicama i promovisanje međusobnog poštovanja, međukulturalnog razumevanja i interkulturalnog dijaloga.

Učinjeni su različiti pokušaji da se definišu ključne kompetencije za nastavnike u inkluzivnom obrazovanju. Jedan primer je profil inkluzivnih nastavnika, koji je razvila Evropska agencija 2012. godine. Profil je razvijen uz učešće nastavnika i drugih stručnjaka iz 25 zemalja i kao vodič za osmišljavanje i implementaciju programa inicijalnog obrazovanja nastavnika, oko osnovnih vrednosti i oblasti kompetencija:

- ▶ Vrednovanje različitosti učenika. Oblasti kompetencija u okviru ove vrednosti odnose se na koncepcije inkluzivnog obrazovanja i na stavove nastavnika o razlikama među učenicima.
- ▶ Podrška svim učenicima. Oblasti kompetencija u okviru ove vrednosti odnose se na promovisanje akademskog, praktičnog, socijalnog i emocionalnog učenja svih učenika i efektivnih pristupa nastavi u heterogenim odeljenjima.
- ▶ Rad sa drugima. Kompetencije se odnose na rad sa roditeljima i porodicama i rad sa nizom drugih profesionalaca u nastavi.
- ▶ Lični profesionalni razvoj. Oblasti kompetencija u okviru ove vrednosti odnose se na nastavnike kao reflektivne praktičare i početno obrazovanje nastavnika kao osnova za stalno profesionalno učenje i razvoj.

Kada govorimo o nacionalnom nivou, **Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja** na svom sajtu ima sekciju o inkluzivnom obrazovanju.⁶ Inkluzivno obrazovanje u Republici Srbiji se posmatra kao proces koji odgovara na različite potrebe sve dece, mladih i odraslih, kroz kontinuirano povećanje učešća u učenju i progresivno smanjivanje isključenosti iz obrazovanja. Ističe se kako ministarstvo intenzivno stvara uslove za inkluzivno obrazovanje koje podrazumeva unapređene mehanizme za podršku deci iz osetljivih grupa među kojima su učenici sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, učenici pripadnici romske nacionalne manjine, učenici iz socijalno depriviranih sredina, učenici migranti i svi drugi koji su nekoj potrebi za podrškom. Cilj inkluzivnog obrazovanja je da za sve obezbedi kvalitetno obrazovanje pod jednakim uslovima, jer je pravo na obrazovanje univerzalno ljudsko pravo zagarantovano ratifikovanim međunarodnim pravnim aktima, Ustavom Republike Srbije i zakonima koji regulišu oblast obrazovanja.

Zakonom su postavljeni ključni mehanizmi implementacije inkluzivnog obrazovanja: timovi za inkluzivno obrazovanje i timovi za podršku deci i učenicima; individualni obrazovni planovi; interresorne komisije za procenu potreba za dodatnom podrškom na lokalnom nivou koje uključuju sektor

⁶ <https://mpn.gov.rs/prosveta/obra%20%95ovanje-i-ljudska-i-manjinska-prava/inkluzivno-obrazovanje/>

obrazovanja, socijalne zaštite i zdravstva. Uspostavljena je međuresorna saradnja i institucionalni kapaciteti za upravljanje, koordinaciju, praćenje i implementaciju inkluzivnih obrazovnih politika. Povećane su nastavničke kompetencije i kvalitet rada u obrazovnim ustanovama, kao i participacija roditelja u odlučivanju o daljem obrazovanju deteta.

Poštovanje **principa obrazovanja i vaspitanja**, koji obuhvataju i razvoj inkluzivnosti obrazovno-vaspitnih ustanova, propisano je postojećim zakonskim okvirom Republike Srbije, ali praksa govori o tome da se u ovoj oblasti uglavnom ostaje na deklarativnom nivou. Postojeće stanje može biti posledica delovanja različitih faktora (neadekvatno inicijalno obrazovanje nastavnika i stručnih saradnika, nedostatak stručne literature, predrasude, nerazvijen timski rad u ustanovama, nefleksibilna organizacija rada, nedostatak finansijskih sredstava i dr.).

U prethodnom periodu nije bilo dovoljno sistemske podrške za razvoj **inkluzivne politike i prakse** u obrazovanju. Ključna iskustva i rezultati u razvoju inkluzivnosti obrazovno-vaspitnih ustanova u Republici Srbiji postignuti su u okviru projekata i programa, čiji je nosilac bio nevladin sektor i realizovani su u saradnji sa vrtićima, školama, lokalnim samoupravama, nadležnim ministarstvima i naučnim institucijama. Najbolja rešenja, modele i efekte, koji su proveravani u projektima i programima za razvoj inkluzivnog obrazovanja, Ministarstvo prosvete uklopilo je u nova zakonska i podzakonska dokumenta.

Uviđajući potrebu sprovođenja mera na planu razvoja inkluzivnosti obrazovno-vaspitnih ustanova u Srbiji, **Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja** je kroz projekat koji je podržala Save the Children UK, prevela i nacionalnom kontekstu prilagodila Indeks za inkluziju. Nakon intenzivnog procesa adaptiranja instrumenta, dobijeno je ukupno 44 pokazatelja i 650 pitanja koja su u funkciji istraživanja i razvoja inkluzivnosti škole.

Priručnik za primenu Indeksa za inkluziju namenjen je kompletnom osoblju škola, organima upravljanja u školama i prosvetnim savetnicima, a svojom sveobuhvatnošću i unutrašnjom konzistentnošću obezbeđuje planiranje i sprovođenje širokog spektra aktivnosti za razvoj inkluzivnosti škola. U širem smislu, ovaj priručnik sa instrumentima pruža dovoljno informacija o inkluziji u obrazovanju, tako da ga uspešno mogu koristiti i oni koji u ovoj oblasti nemaju dovoljno iskustva. Prema navodima velikog broja dosadašnjih korisnika, upravo su im dati instrumenti pomogli da razumeju suštinu inkluzije u obrazovanju, što je osnova za stručno planiranje i delovanje. Indeks nudi školama korisne predloge za rukovođenje procesima samovrednovanja i planiranja razvoja, u koje su ugrađena mišljenja, znanja i stavovi svih zaposlenih u školi, učenika, roditelja/staratelja, predstavnika lokalne zajednice.

Indeks je namenjen planiranju, realizovanju i praćenju aktivnosti u okviru inkluzivnog pristupa kroz tri dimenzije – inkluzivnu kulturu, inkluzivnu politiku i inkluzivnu praksu. Inkluzivna kultura vodi stvaranju i razvoju sigurne, podsticajne zajednice, u kojoj se svaka ličnost uvažava, i koja je temelj za najviša postignuća svih članova zajednice. Ona razvija zajedničke inkluzivne vrednosti, koje se prenose svim novim članovima kolektiva, učenicima, roditeljima/starateljima i članovima

školske uprave. Principi i vrednosti inkluzivne školske kulture usmeravaju odlučivanje o školskoj politici i o svakom vidu prakse u učionicama, tako da školski razvoj postane kontinuiran proces. Inkluzivna politika obezbeđuje da inkluzija prožima sve školske planove. Školska politika ohrabruje učešće učenika i osoblja u školi od trenutka njihovog dolaska u školu, dopire do svih učenika u lokalnoj zajednici i umanjuje pritiske koji vode isključivanju pojedinaca. Celokupna politika podrazumeva opredeljenje za promene i postojanje jasnih strategija za promene. Podrškom se smatraju sve aktivnosti koje povećavaju sposobnost škole da odgovori na različitosti među učenicima. Svi oblici podrške razvijeni su prema inkluzivnim principima i objedinjeni u zajedničkom razvojnom okviru. Inkluzivna praksa razvija školsku praksu koja odražava inkluzivnu kulturu i politiku škole. Časovi su osmišljeni tako da se uvažavaju različitosti među učenicima. Učenici se podstiču da aktivno učestvuju u svim aspektima svog obrazovanja, koje se oslanja na njihovo znanje i iskustvo van škole. Osoblje u školi identifikuje ljudske i materijalne resurse, koji mogu da se mobilizuju i iskoriste za podršku učenju i učešću.

Tabela 1. Dimenzije Indeksa za inkluziju

Inkluzivna kultura	Inkluzivna politika	Inkluzivna praksa
1. Izgradnja zajednice	1. Stvaranje škole za sve	1. Organizovanje učenja
2. Uspostavljanje inkluzivnih vrednosti	2. Organizovanje podrške različitostima	2. Mobilizacija resursa

Svaka oblast u tri dimenzije sadrži između 5 i 11 pokazatelja inkluzivnog razvoja. To su iskazi/tvrdnje kojima se izražavaju poželjna, očekivana stanja i koja se upoređuju sa postojećim stanjem u školi, da bi se utvrdili prioriteta u razvoju ustanove. Svaki pokazatelj predstavlja važan aspekt školskog funkcionisanja, mada se nekada važnost određene teme (na primer, uvažavanje nacionalnosti, pola ili smetnje) vidi po tome što je ista tema obuhvaćena većim brojem pokazatelja. U Priručniku je detaljno opisan način korišćenja indeksa kao sredstva samovrednovanja rada škole, od procene postojećeg stanja, preko kreiranja inkluzivnog školskog razvojnog plana, sprovođenja prioriteta do praćenja i procene rada sa Indeksom za inkluziju.

Projekat **Unapređeni ravnopravni pristup i završavanje preduniverzitetskog obrazovanja za decu kojoj je potrebna dodatna obrazovna podrška – Učimo svi zajedno**, sprovode Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i UNICEF uz podršku Delegacije Evropske unije u Srbiji. Cilj projekta je da unapredi jednak pristup i kvalitet preduniverzitetskog obrazovanja za decu iz osetljivih grupa. Projekat se fokusira na povećanje broja dece sa smetnjama u razvoju koja su upisana u redovni sistem obrazovanja i istovremeno smanjenje broja dece sa smetnjama u razvoju koja se obrazuju u specijalnim obrazovnim ustanovama. Ovo će se postići poboljšanjem kvaliteta učenja i povećanjem resursa i dodatne podrške deci i nastavnicima u redovnim školama kroz izgradnju povoljnog, podsticajnog i podržavajućeg okruženja za učenje. Intervencije, kako u redovnim, tako i u specijalnim školama, biće usmerene na izgradnju kapaciteta nastavnika i stručnih saradnika. Biće unapređeni i kapaciteti lokalnih zajednica i interresornih komisija da pružaju dobro osmišljenu, odgovarajuću i po meri deteta osmišljenu

• dodatnu podršku za svako dete kome je potrebna dodatna podrška. Očekuje se da će projekat direktno uticati na dalji razvoj i jačanje institucionalnog, zakonskog i strateškog okvira za sprovođenje, praćenje i koordinaciju inkluzivnog obrazovanja u Srbiji, što će koristiti svim obrazovnim institucijama i deci tokom preduniverzitetskog obrazovanja.

Projektom će biti obuhvaćeno minimum 10 odsto škola u Srbiji kroz jačanje kompetencija 4000 stručnjaka iz obrazovanja i iz drugih oblasti, kao i oko 1000 profesionalaca iz svih interesornih komisija u Srbiji. Planirana je podrška razvoju zajednica profesionalnog učenja i mentorska podrška prosvetnim radnicima kroz model-ustanove za inkluzivno obrazovanje, rad savetnika-stručnih saradnika, aktivnosti resursnih centara i rad 20 mreža inkluzivnog obrazovanja u opštinama koje će biti direktno uključene u projekat. Projekat će doprineti osnivanju tri resursna centara i nabavci asistivnih tehnologija za podršku obrazovanju učenicima sa smetnjama u razvoju, a podržaće i rad Nacionalne koalicije za inkluzivno obrazovanje.

Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva nastoji da širenjem vizije inkluzivnog obrazovanja ostvari pozitivan uticaj na promene stavova i vrednosti, koje se odnose na uključivanje svih osetljivih grupa u obrazovanje, kako bi se omogućilo njihovo napredovanje i učenje uz vršnjake. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva nastoji da unapredi položaj osetljivih grupa u obrazovnom sistemu Srbije kroz različite aktivnosti:

- ▶ pružanje podrške Vladi Republike Srbije pri izradi strateškog i normativnog okvira u oblasti inkluzivnog obrazovanja usklađenog sa standardima Evropske unije;
- ▶ jačanje kapaciteta zaposlenih u obrazovanju za kreiranje politika zasnovanih na nalazima analiza i istraživanja;
- ▶ unapređivanje saradnje između akademske i istraživačke zajednice, kreatora/ki politika i praktičara/ki kao preuslov za unapređenje procesa odgovornog kreiranja javnih politika;
- ▶ promociju novih tehnologija u obrazovanju, asistivnih tehnologija i digitalne uključenosti;
- ▶ pružanje podrške svim zainteresovanim akterima za pristup različitim izvorima finansiranja u cilju unapređivanja kvaliteta rada.

Program **Unapređenje politika i praksi inkluzivnog obrazovanja u lokalnim zajednicama** čine projekti u pet gradova (Beograd, Zrenjanin, Kikinda, Subotica, Šabac), koji su sprovodili Klubovi roditelja i nastavnika u okviru kojih su razvijani inovativni modeli obrazovne podrške deci/učenicima iz ranjivih grupa, uz podršku Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.

Svaki od realizovanih projekata u pet gradova bavio se izazovima u inkluzivnom obrazovanju koje prepoznaje u svojoj lokalnoj zajednici, a na osnovu prikupljenih podataka i razgovora sa mapiranim partnerima. Polazna prepostavka jeste da svaka lokalna samouprava ima svoje specifičnosti, strukturu stanovništva i različite potrebe i u planiranju obrazovnih politika, neophodno je da prepozna koje su to potrebe na lokalnu i kako u saradnji sa drugim sektorima da obezbedi koordinisano sprovođenje politika i mera, koje se direktno ili indirektno tiču obrazovanja i vaspitanja.

Opšti cilj programa jeste unapređivanje socijalne uključenosti dece/učenika i ranjivih grupa kroz razvoj inovativnih modela obrazovne podrške. Specifični ciljevi ovog programa su:

- ▶ razvoj saradnje među različitim partnerima za dobrobit deteta/učenika ili odraslog;
- ▶ osiguranje pristupu obrazovanju i kvalitetu obrazovanja za svu decu/učenike;
- ▶ prikupljanje podataka za dalji razvoj inkluzivne politike i prakse;
- ▶ odgovor na obrazovne potrebe dece/učenika iz osetljivih grupa u situaciji izazvanoj pandemijom koronavirusa.

Klubovi roditelja i nastavnika kao nosioci projekata imali su za zadatak da definišu rešenja problema ili delova problema na koje mogu najviše da utiču, adekvatno odgovarajući na prepoznatu obrazovnu potrebu kroz različite procese, koncepte, ideje, usluge i metodologije.

Cilj publikacije **Smernice za realizaciju otvorenog učenja i učenja na daljinu za učenike/ce sa smetnjama u razvoju i invaliditetom dok su škole zatvorene: Unapređivanje inkluzivnog učenja u vreme COVID-19** je da istraži nastavne metode koje se koriste u radu sa učenicima sa invaliditetom tokom pandemije, kao i izazove sa kojima se suočavaju nastavnici. Takođe, cilj je i da ponudi smernice o tome kako osmisliti pristupačne obrazovne sadržaje zasnovane na univerzalnom dizajnu za učenje, kao i smernice za roditelje o tome kako da sa svojom decom sprovode aktivno učenje kod kuće. Smernice pružaju preporuke različitim zainteresovanim stranama, uključujući nastavnike, donosioce odluka, kreatore i agencije za procenu kvaliteta o tome kako da poboljšaju inkluzivno obrazovanje i da budu spremni za neizvesnu budućnost.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja u saradnji sa Timom za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva obezbedili su da se Smernice prevedu i budu dostupne svim akterima u obrazovanju kako bi unapredili inkluzivne politike i prakse u oblasti inkluzivnog obrazovanja i obezbedili kvalitetno obrazovanje svakom detetu/učeniku.

Cilj priručnika **Prevenција segregacije, razvoj inkluzivnih upisnih politika i desegregacija škola i odeljenja: međunarodna iskustva i predlozi za unapređenje prakse u Srbiji**, u izdanju Poverenika za zaštitu ravnopravnosti jeste da zaposleni u sistemu obrazovanja, kako oni koji kreiraju rešenja, tako i oni koji treba da ih primenjuju, zaposleni u sistemu socijalne zaštite i zdravstva i nadležni u jedinicama lokalne samouprave, dobiju dovoljno informacija o tome da je integrisana škola ne samo poželjna, već i moguća i da im u tome bude koristan putokaz kako stići do tog cilja. Prvi deo priručnika daje pregled međunarodnog pravnog i institucionalnog okvira, kao i praksi u vezi sa zabranom diskriminacije, segregacije i uspešnim primerima desegregacije. Drugi deo priručnika daje pregled očekivanih dobiti od integrisanog obrazovanja romske dece, dok treći i četvrti deo razrađuju neophodne uslove integrisanog obrazovanja na školskom, opštinskom i nacionalnom nivou, kao i korake koji se moraju preduzeti u procesu desegregacije škola i odeljenja.

Među nevladinim organizacijama Centar za prava deteta sproveo je značajan

broj aktivnosti u oblasti inkluzije. Tokom 2014. godine sprovedeno je nekoliko aktivnosti u oblasti promocije inkluzivnog obrazovanja u Srbiji, a koji su usmereni ka nastavnicima. U fokusu projekta **Nastavnička udruženja – put do kvalitetnog obrazovanja**, koji je ova organizacija sprovedla sa Savezom učitelja Srbije, jeste upoznavanje predstavnika nastavničkih udruženja sa važnošću inkluzivnog obrazovanja i jačanju njihovih kapaciteta za njegovo adekvatno sprovođenje. Osim što su bili učesnici prvog ciklusa obuka, nastavnici su i sami imali priliku da budu predavači tokom drugog ciklusa na obukama koje su organizovali u svojim školama. Paralelno sa ovim aktivnostima, sredinom 2014. godine, pokrenuta je Mreža prijatelja inkluzivnog obrazovanja (MPIO) koja za cilj ima povezivanje roditelja, nastavnika, predstavnika lokalnih samouprava, formalnih i neformalnih udruženja za zajedničko delovanje na unapređenju uslova da kvalitetno i pravedno obrazovanje bude dostupno svakom detetu. Iste godine realizovan je i projekat **Nastavnici – reflektivni istraživači inkluzivne obrazovne prakse** koji se zasniva na ideji nastavnika kao reflektivnog praktičara i istraživača i ima za cilj da podstakne i osnaži nastavnike da budu kreatori onih promena u školskoj praksi koje vode boljitku učenika, nastavnika, roditelja i škole u celini. Tokom školske 2014/15. godine realizovane su aktivnosti koje su članovima nastavničkih timova iz cele Srbije pomogle da u svojim lokalnim sredinama osmisle i sprovedu akciono istraživanje. Svako od 14 istraživanja upućuje na neke od ključnih izazova koji stoje pred nastavnicima i školama u realizaciji strateških ciljeva inkluzivnog i interkulturalnog obrazovanja.

Cilj projekta **Zajedno ka srednjoj školi – podrška deci iz osetljivih grupa u prelasku u srednju školu** je bio povećanje stope prelaska učenika iz osnovnog u srednje obrazovanje iz odabranih škola, odnosno povećanje broja učenika iz osetljivih grupa koji ostvaruju uspešnu tranziciju ka srednjoj školi. Kako bi se ovaj cilj ostvario kreiran je model podrške školama koji je, pre svega, podrazumevao proces osnaživanja kompetencija zaposlenih (različite obuke), kreiranje i sprovođenje Akcionih planova koji su sadržali različite aktivnosti direktno usmerenih na unapređivanje različitih aspekata kvaliteta rada škola i pružanje neposredne stručne podrške svakoj školi od strane spoljnjih saradnika – predstavnika Centra za obrazovne politike.

U Priručniku koji je nastao kao rezultat projekta predstavljeni su oslonci za pružanje podrške učenicima iz osetljivih grupa u periodu pripreme učenika za prelazak u srednju školu, zatim kratak prikaz pristupa i vrsta podrške, kao i koraci u planiranju podrške (od identifikacije učenika kojima je potrebna podrška u periodu tranzicije, preko prikupljanja podataka važnih za kreiranje plana podrške, pa do samog planiranja podrške). Takođe su obrađeni problemi diferencijacije nastave, podrške učenicima u pripremi za završni ispit, podrške profesionalnom razvoju učenika iz osetljivih grupa i vršnjačke podrške. Osim toga prikazani su aspekti školskog funkcionisanja (rukovođenje školom, saradnja među nastavnicima, saradnja sa porodicom, saradnja sa lokalnom zajednicom) i kako se kroz njih može sistematizovati podrška učenicima.

U okviru **Smernica za planiranje i pružanje adekvatne intersektorske podrške za inkluzivno obrazovanje u lokalnoj zajednici (Predlog praktične politike)**, Mreža organizacija za decu Srbije (MODS) razmatra postojanje intersektorskog

planiranja, povezivanja i iskorišćenosti postojećih resursa u obezbeđivanju podrške inkluzivnom obrazovanju. Na osnovu sprovedene analize postojeće prakse u različitim lokalnim zajednicama, date su preporuke i smernice za razvijanje i unapređivanje planiranja i pružanja adekvatne intersektorske podrške u lokalnoj zajednici, kako bi sva deca bila uključena u obrazovno-vaspitni sistem koji je pravedan, zasnovan na inkluzivnim principima i koji obezbeđuje kvalitetno obrazovanje za sve.

Istraživačka studija o kapacitetima i potrebama učitelja u oblasti inkluzivnog obrazovanja predstavlja jednu od ključnih aktivnosti u projektu **Podrška inkluzivnom obrazovanju kroz obrazovni sistem**, čiji je nosilac Savez učitelja Republike Srbije. Empirijsko istraživanje o kapacitetima i potrebama učitelja za razvoj inkluzivnog obrazovanja sprovedeno je sa ciljem da se utvrdi koje vrste pomoći i podrške su potrebne učiteljima u razvoju inkluzivnih škola. Posebna pažnja posvećena je utvrđivanju doprinosa Mreže inkluzivnog obrazovanja (MIO) i Servisa za unapređivanje inkluzivne obrazovne prakse razvoju profesionalnih kapaciteta nastavnika i škola i stavova o potrebi unapređivanja kvalitetnog obrazovanja za sve.

Prema rezultatima istraživanja, kojim je bilo obuhvaćeno 811 nastavnika u razrednoj nastavi, pozitivnu orijentaciju prema inkluzivnom obrazovanju izražava 52,52 % ispitanih učitelja. U ovoj kategoriji je više učitelja iz mesta u kojima postoji MIO mreža i servis. Procenjuje se da su aktivnosti MIO mreže i servisa uticale na pozitivnije opažanje postojećeg konteksta, ali se ne može reći da je ovaj uticaj bio jedini ili presudan, budući da nije bilo kontrole ostalih uticaja (varijabli). Četvrtina ispitanih učitelja se izjašnjava protiv inkluzivnog obrazovanja. Ovo se može objasniti time da nisu dobili odgovarajuću podršku u radu i da njihovo inicijalno obrazovanje i postojeća školska praksa ne predstavljaju dobru osnovu za razvoj inkluzivnih škola. Skoro jedna petina učitelja je neopredeljena prema ideji inkluzivnog obrazovanja. Oni mogu biti važna ciljna grupa na koju je potrebno usmeriti aktivnosti u narednom periodu.

Na osnovu prezentovanih nalaza i zaključaka ovog empirijskog istraživanja Savezu učitelja preporučuje se sledeće:

1. Nastavak rada postojećih i razvoj novih MIO mreža i servisa, u mestima koja će biti izabrana na osnovu procene stanja i ispitivanja potreba potencijalnih korisnika.
2. Preispitivanje postojećih i uvođenje novih mehanizama za informisanje učitelja o aktivnostima u oblasti inkluzivnog obrazovanja, a posebno o aktivnostima MIO mreže i servisa.
3. Ispitivanje potreba učitelja u oblasti inkluzivnog obrazovanja u pojedinim sredinama radi funkcionalnog planiranja aktivnosti MIO mreža i servisa na lokalnom, odnosno regionalnom nivou.
4. S obzirom da su učitelji u pogledu informisanosti i kompetencija u oblasti inkluzivnog obrazovanja veoma heterogena grupa, buduću podršku treba osmisliti na više kvalitativno različitih nivoa (senzibilizacija, informisanje, edukacija, horizontalna razmena, primeri dobre prakse, ugledni časovi, konsultacije, savetovanje...), kako bi odgovarala različitim potrebama učitelja.
5. Intenzivnije korišćenje različitih, a naročito štampanih i elektronskih medija u cilju senzibilizacije i informisanja učitelja i šire javnosti o inkluzivnom obrazovanju.

6. Osmišljavanje i sprovođenje aktivnosti samoevaluacije i evaluacije rada MIO mreža i servisa, koji će biti u funkciji unapređivanja rada mreže i servisa.
7. Razvijanje različitih načina za informisanje učitelja o novoj zakonskoj i podzakonskoj regulativi o inkluzivnom obrazovanju, kako bi se osigurala njihova primena u praksi.
8. Pokretanje inicijative prema učiteljskim fakultetima radi osmišljavanja zajedničkih aktivnosti za osnaživanje budućih učitelja da spremnije i sigurnije razvijaju inkluzivnu praksu u školama (uključivanje praktičara u nastavni rad sa studentima, prezentacije praktičara, učešće studenata u istraživanjima, posete studenata školama, učešće studenata u školskim aktivnostima, prezentacije studentskih radova na stručnim skupovima i sajtu Saveza učitelja).
9. Obezbediti i učiniti dostupnijom stručnu literaturu iz oblasti inkluzivnog obrazovanja.
10. Obezbediti različite komunikacione kanale (elektronskim putem, telefonskim putem, putem pisama...) za pitanja svih zainteresovanih i odgovore stručnjaka o inkluzivnom obrazovanju.
11. Osmišljavanje načina za unapređivanje saradnje škole i porodice učenika i razvijanje programa stručnog usavršavanja iz ove oblasti.
12. Osmišljavanje motivacionih mera za podršku učiteljima koji bi svoja dobra iskustva iz prakse oblikovali u programe stručnog usavršavanja iz oblasti inkluzivnog obrazovanja, budući da su rezultati istraživanja pokazali da su učitelji najspremniji za horizontalnu razmenu i učenje.
13. Uključivanje tema o kvalitetnom obrazovanju za sve u programe stručnih skupova čiji je organizator Savez učitelja.
14. Izrada i sprovođenje strategije rada u oblasti razvoja inkluzivnog obrazovanja, da bi se, dugoročno gledano, osigurao kontinuitet angažovanja i sinhronizovana realizacija različitih aktivnosti, sa posebnim naglaskom na razvoju pozitivnih stavova prema inkluzivnom obrazovanju i inkluzivnom društvu.

Interkulturalno obrazovanje i kompetencije

Interkulturalno obrazovanje i interkulturalne kompetencije druga su velika oblast promocije DEI koncepta u obrazovanju. **UNESCO-ve Smernice za interkulturalno obrazovanje** (*UNESCO Guidelines on Intercultural Education*) imaju za cilj da sintetizuju centralna pitanja koja se tiču interkulturalnog obrazovanja, i predstavljaju osnovne vodeće principe za interkulturalni pristup obrazovanju kako ga posmatra UNESCO. U prvom delu priručnika opisuju se ključna pitanja u vezi sa interkulturalnim obrazovanjem, kao i njegovi ciljevi i osnovni principi rada. Drugi deo sadrži kratak prikaz normativnog okvira za interkulturalno obrazovanje, zasnovanog na analizi međunarodnih instrumenata za postavljanje standarda koji se odnose na obrazovanje i interkulturalna pitanja. Treći deo sintetizuje međunarodnu poziciju po ovom pitanju i daje tri osnovna principa za obrazovne politike u pogledu interkulturalnog obrazovanja:

1. Interkulturalno obrazovanje poštuje kulturni identitet učenika kroz pružanje kulturno odgovarajućeg i kvalitetnog obrazovanja za sve.
2. Interkulturalno obrazovanje pruža svakom učeniku kulturna znanja, stavove i veštine neophodne za postizanje aktivnog i punog učešća u društvu.
3. Interkulturalno obrazovanje pruža svim učenicima kulturna znanja, stavove i veštine koje im omogućavaju da doprinesu poštovanju, razumevanju i

solidarnosti među pojedincima, etničkim, društvenim, kulturnim i verskim grupama i nacijama.

Projekat **Interkulturalno/multikulturalno obrazovanje – od prakse ka politici**, koji je sproveden od strane Grupe Most tokom 2006. i 2007. godine jedan je od prvih projekata u oblasti interkulturalnog obrazovanja u Srbiji. Kao svoj dugoročan cilj ima unapređivanje i razvijanje kvalitetnog multikulturalnog suživota u multietničkim zajednicama kroz obrazovnu praksu i školsku politiku. U projektu je aktivno učestvovalo preko 50 nastavnika, stručnih saradnika i direktora osnovnih i srednjih škola, kao i stručnjaka lokalnih institucija kulture i NVO-a iz više multietničkih sredina (Beograd, Niš, Dimitrovgrad, Novi Pazar, Preševo, Bujanovac i Vranje). Nastavnici i ostali stručnjaci delovali su kroz mrežu interkulturalnog obrazovanja, učestvovali u razvijanju kriterijuma i indikatora i prikupljanju primera dobre prakse.

U vodiču koji je nastao kao rezultat projekta prikazani su ključni pojmovi vezani za oblast interkulturalnog obrazovanja, zatim je prikazana interkulturalna osetljivost i barijere u interkulturalnoj komunikaciji, te opisana interkulturalna kompetentnost. U okviru teme interkulturalno obrazovanje ukazano je na ključne elemente ovog kompleksnog pojma, razmotrene su njegove uloge i ciljevi, kao i međunarodni instrumenti, principi i smernice na kojima se ono zasniva. Takođe je otvoreno pitanje izazova i oslonaca interkulturalnog obrazovanja u Srbiji. U vodiču su prikazani kriterijumi i indikatori kvaliteta/dobre prakse organizovani u pet oblasti: politika škole, nastava i učenje, školska klima (etos), stručno usavršavanje nastavnika i povezanost sa lokalnom i širom zajednicom – koje označavaju ključna područja uvođenja i razvoja interkulturalnosti na nivou škole.

U okviru zajedničkog programa Evropske Unije i Saveta Evrope (Horizontal Facility II, 2019-2022), Centar za pozitivan razvoj dece i omladine - CEPORA realizovao je projekat **Promocija različitosti i ravnopravnosti u Srbiji**, u 11 srednjih škola u Beogradu (opština Stari grad). Projekat se bavio temama koje su od značaja za razumevanje pozicije mladih i njihovih stavova i iskustava u pogledu govora mržnje i diskriminacije, poput interkulturalnog obrazovanja, školske kulture, školske klime, kulturalnih kompetencija nastavnika, kulturalne osetljivosti učenika i govora mržnje i diskriminacije. U anketnom ispitivanju učestvovalo je 254 nastavnika i 860 učenika, a dodatno je sprovedena i serija edukativnih fokus-grupnih intervjuva na kojima je sa učenicima razgovarano o njihovim iskustvima, ali i kroz koje su osnaženi za borbu protiv govora mržnje i diskriminacije, za negovanje tolerancije i poštovanje različitosti.

Publikacija nastala kao rezultat projekta namenjena je nastavnicima, stručnom osoblju škole, direktorima, kao i drugim akterima koji kroz definisanje javnih politika oblikuju obrazovno vaspitni sistem. Pored toga, ova publikacija može predstavljati značajan resurs za razumevanje kontekstualnog, relacionog i individualnog nivoa negovanja različitosti i rada na prevenciji govora mržnje i diskriminacije među mladima kroz akcije na sva tri nivoa „života“ škole.

Sama publikacija vredan je resurs za promociju DEI modela iz nekoliko razloga. Prvo, dati su značajni uvidi u aktuelno stanje u pogledu funkcionisanja škola

po pitanju školske kulture, školske klime i kompetencija nastavnika u domenu kulturalne kompetentnosti, odnosno poštovanja različitosti, čime se omogućava uvođenje mera koje su usmerene na višeslojni pristup osnaživanju škola i školskog kolektiva da se nose sa temama od značaja za samu Strategiju prevencije i zaštite od diskriminacije. Drugo, publikacija prikazuje neposredne stavove samih učenika po pitanju govora mržnje, diskriminacije i ravnopravnosti, što omogućava inkorporaciju većeg broja mera u Strategiju koje mogu biti direktno usmerene na same učenike, a koje će doprineti prevenciji diskriminacije i govora mržnje u školskom okruženju i koje će podsticati negovanje različitosti i ravnopravnosti. Treće, prikazane su značajne preporuke za promociju DEI modela u školama:

1. Kontinuirano preispitivati školsku kulturu, klimu i kompetencije nastavnog osoblja i koristiti raznovrsne prilike za njihovo unapređenje;
2. Koristiti potvrđeno pozitivne aspekte kao primere dobre prakse i osnov za razmenu sa drugim školama (u zemlji i inostranstvu);
3. Implementirati sistem reagovanja u slučajevima diskriminacije i govora mržnje u školskom okruženju;
4. Promovisati kulturalno različite grupe učenika koje pohađaju konkretnu školu kroz školsku praksu (i kroz nastavne, vannastavne i vanškolske aktivnosti);
5. Ojačati pozitivne odnose između nastavnika i učenika (uključujući i predstavnike Tima za zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja) kako bi učenici bili spremniji da podele svoje probleme sa školskim osobljem;
6. Pružiti učenicima mnoštvo mogućnosti da istražuju druge kulture, preispituju svoja uverenja i grade svoja pozitivna lična iskustva u kontaktu sa različitostima;
7. Povezivati školu sa resursima u lokalnoj zajednici koja joj može pružiti podršku u određenim segmentima jačanja svoje prakse uvažavanja i negovanja različitosti.

Ekumenska humanitarna organizacija dala je predlog politike interkulturalnog obrazovanja u Srbiji, a kao odgovor na probleme koji su uočeni tokom realizacije programa interkulturalnog obrazovanja (Uvod u interkulturalno učenje i Izazovi interkulturalnog učenja i nastave) namenjenih jačanju interkulturalne osetljivosti nastavnika, vaspitača, pedagoških asistenata i stručnih saradnika i njihovih kompetencija za interkulturalno učenje i nastavu, a u okviru projekta **Poboljšanje uslova života Roma i drugih marginalizovanih grupa, prevencija iregularnih migracija i podsticanje reintegracije povratnika u Srbiju**. Tokom projekta, osim desk analize, sprovedeni su kvalitativni individualni i fokus-grupni intervjui u Novom Sadu i Novom Pazaru.

Neki od najvažnijih zaključaka do kojih su došli istraživači tokom projekta su sledeći: 1) interkulturalno obrazovanje (IKO) ne može da bude puki „dodatak” postojećem kurikulumu, već se odnosi na ukupno okruženje u kojem se odigrava učenje, kao što su „život škole, donošenje odluka, obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika, školski program, jezici podučavanja, metode podučavanja, interakcija među učenicima, udžbenici i radni materijali“; 2) Mada se u Srbiji može prepoznati deklarativna politička volja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (MPNTRS) i određeni zakonski preduslovi za IKO, ni u jednom segmentu zakonske regulative se ne pominje IKO, niti se sticanje interkulturalne kompetentnosti nalazi među detaljno opisanim ciljevima obrazovanja i vaspitanja. Takođe, ne postoji zakonska obaveza za primenu IKO principa, već pre za tolerisanje pasivne

koegzistencije različitih kulturalnih grupa; 3) Planovi za razvoj obrazovnog sistema u Strategiji razvoja obrazovanja (SROS) nisu zasnovani na interkulturalnom pristupu i nedovoljno promovišu vrednosti interkulturalne kompetencije (IK); 4) Ne prepoznaje se ni komplementarnost IKO i drugih vidova obrazovanja koja nastoje da osposobe pojedinca za život u društvu punom različitosti, kao što su inkluzivno obrazovanje, obrazovanje za demokratsko građanstvo, obrazovanje za ljudska i dečija prava, mirovno i transformativno obrazovanje; 5) Nastavnici u Srbiji su nedovoljno pripremljeni za implementaciju IKO i rad u kulturološki raznovrsnim odeljenjima. Pojedini nastavnici imaju negativan stav prema kulturnim razlikama i nedovoljno su svesni stereotipa i predrasuda koje imaju prema pripadnicima drugih kultura.

Imajući u vidu prepoznate probleme, u projektu je dat predlog preporuka za implementaciju interkulturalnog obrazovanja u Srbiji:

1. MPNTRS bi, u saradnji sa Nacionalnim prosvetnim savetom (NPS), domaćim ekspertima iz oblasti IKO i nastavnicima koji već implementiraju IKO, trebalo da definiše strategiju kojom se ostvaruju vrednosti, principi i ciljevi IKO i razvijaju IK. Strategija IKO trebada se odnosi na: 1. kurikulum, udžbenike i nastavne materijale; 2. metode nastave i učenja; 3. jezik podučavanja; 4. obrazovanje i permanentno stručno usavršavanje nastavnika.
2. MPNTRS bi trebalo da razvije sisteme za: 1. prikupljanje podataka i monitoring implementacije politike IKO; 2. identifikovanje i širenje primera dobrih praksi implementacije IKO u institucijama vaspitanja i obrazovanja.
3. MPNTRS bi, u saradnji sa donatorima, trebalo da obezbedi sinergiju između projekata iz oblasti IKO i projekata koji se odnose na druge vidove obrazovanja koji takođe nastoje da osposobe pojedinca za život u društvu punom različitosti.
4. NPS bi trebalo da razvije vodič za primenu zakonske regulative u oblasti IKO, u vidu Smernica za implementaciju IKO i samoevaluaciju interkulturalnosti institucija vaspitanja i obrazovanja.
5. NPS bi trebalo da revidira standarde kompetencija za profesiju nastavnika, tako što će uključiti interkulturalnu osetljivost i interkulturalnu kompetentnost kao sastavni deo korpusa kompetencija nastavnika. Takođe, potrebno je da se u standardima jasno istakne značaj IKO, kako za profesionalnu pripremu, tako i za profesionalni razvoj nastavnika.
6. Fakulteti koji obrazuju buduće učitelje (razredne nastavnike) i fakulteti koji obrazuju buduće predmetne nastavnike treba da u svoje studijske programe uključe IKO i da praksu studenata organizuju u multikulturalnim školama, u kojima bi studenti imali prilike da stiču nastavna iskustva u kulturalno heterogenim odeljenjima, da uče kroz mentorstvo i saradnju sa interkulturalno osetljivim i kompetentnim nastavnicima.
7. MPNTR bi trebalo da propiše da se na listu prioriternih oblasti za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju uključi IKO kako bi se obezbedilo stručno usavršavanje i razvoj interkulturalne osetljivosti i interkulturalnih kompetencija nastavnika, vaspitača, pedagoških asistenata i stručnih saradnika.
8. Školske uprave MPNTRS bi trebalo da prilikom eksternog vrednovanja kvaliteta rada škole/predškolske ustanove obuhvate i pokazatelje interkulturalnosti.
9. Institucije za vaspitanje i obrazovanje treba da pokažu opredeljenost za interkulturalni pristup kroz formulacije svojih vizija i misija. Timovi za razvojno planiranje u institucijama vaspitanja i obrazovanja bi trebalo da

interkulturalnost uključe kao jedan od strateških ciljeva razvojnih planova. Timovi za samovrednovanje kvaliteta rada u institucijama vaspitanja i obrazovanja bi, takođe, trebalo da uključe i samoprocenu zastupljenosti indikatora interkulturalnosti.

10. Istraživači u oblasti obrazovanja bi trebalo da sprovede istraživanja interkulturalnih kompetencija i interkulturalne osetljivosti nastavnika i drugih zaposlenih u obrazovanju i načina na koji širi socio-politički kontekst, obrazovne i školske politike podržavaju (ili sputavaju) razvoj ovih kompetencija, kako bi se kroz inicijalno obrazovanje i stručno usavršavanje obezbedilo njihovo razvijanje i dostizanje stadijuma prihvatanja u razvoju interkulturalne osetljivosti

Publikacija **Interkulturalno obrazovanje u Srbiji** Centra za obrazovne politike sagledava interkulturalno obrazovanje na različitim nivoima – od regulativnog okvira i obrazovnih politika, preko nivoa škola, do civilnog društva i lokalne zajednice. Prvi deo publikacije posvećen je nacionalnom regulativnom okviru, i komparaciji sa međunarodnim okvirima i razmatranju koliko su preduslovi za uspešnu implementaciju interkulturalnog obrazovanja i razvijanje interkulturalnih kompetencija obezbeđeni u Srbiji. U centralnom delu publikacije, obrađuju se različite teme vezane sa interkulturalno obrazovanje: podrška i prilike koje imaju nastavnici, i u obrazovnom sistemu i u lokalnoj zajednici, za profesionalni razvoj i usavršavanje u oblasti interkulturalnosti; standardi kompetencija za profesiju nastavnika; zastupljenost interkulturalnog obrazovanja na fakultetima na kojima se realizuje profesionalna priprema budućih učitelja; programi stručnog usavršavanja iz oblasti interkulturalnosti; aktivnosti nevladinog sektora; stavovi nastavnika prema interkulturalnom obrazovanju nakon što su prošli obuku (nacionalnog nivoa); nivo razvijenosti interkulturalne osetljivosti nastavnika. Takođe su date i preporuke za obrazovne politike u domenu interkulturalnog obrazovanja i uvođenja interkulturalnog pristupa u obrazovni sistem u celini, naročito u profesionalnu pripremu i profesionalni razvoj nastavnika, kao i predlog indikatora za praćenje i poboljšanje interkulturalnosti na nivou škole.

Demokratska kultura

Demokratska kultura i obrazovanje za ljudska prava čine treću značajnu temu u oblasti promocije DEI koncepta u obrazovanju. U tom smislu, jedan od najsveobuhvatnijih resursa, dostupan i na srpskom jeziku, jeste sajt **Živeti demokratiju**, koji ima za cilj da promoviše demokratiju i ljudska prava bez dodatnih troškova za korisnike.⁷ Obrazovne materijale su pripremili nastavnici iz različitih zemalja a odobrile su ih nacionalne vlasti i Savet Evrope. Princip materijala za učenje koji se nalaze na sajtu je zasnovan na ideji da obrazovanje za demokratiju i ljudska prava omogućava učenicima da budu aktivniji u školi i zajednici u kojoj žive, osnažuje nastavnike, podržava direktore škola i daje smernice roditeljima u svakodnevnom životu sa decom. Obrazovanje za demokratsko građanstvo odnosi se na obrazovanje, obuku, diseminaciju, informisanje, primenu i aktivnosti čiji je cilj osnaživanje onih koji uče da uvežbavaju i brane svoja demokratska prava i odgovornosti u društvu, da vrednuju različitost i da igraju aktivnu ulogu u demokratskom životu, sa idejom da promovišu i štite demokratiju i vladavinu zakona.

7 <https://www.living-democracy.com/sr/>

Sajt je organizovan tako da se mogu birati materijali u odnosu na ciljanu grupu: roditelji, direktori i nastavnici, ili se može pretraživati svaki priručnik ili materijal zasebno. Prikazaćemo ukratko materijale dostupne za direktore i nastavnike.

Direktori. Direktori su u današnjim školama vođe i kao lideri moraju da uzmu u obzir mnoge značajne faktore u njihovom operativnom i strateškom radu: zakonodavstvo, kurikulum, lokalnu vlast, roditelje, učenike, izvore finansiranja, socioekonomsko okruženje, takmičenja itd. Ovoj ciljnoj grupi na raspolaganju su materijali iz sledećih oblasti: ishrana, aktivna škola, komunikacija, participacija, kontroverzne teme, učenje, ljudska prava u školi, liderstvo.

Za svaku od tema pripremljeni su materijali koji treba da omoguće:

- ▶ potpunije razumevanje teme (svest)
- ▶ pripremu sebe i škole za primenu (priprema)
- ▶ konkretne predloge za primenu (akcija)

Elemente DEI modela pronašli smo u sledećim temama:

1. *Participacija.* Direktori i svi zaposleni u školi znaju da su institucije i principi demokratije zasnovani na nacionalnom ustavu i uključeni u nastavni program. Cilj ovog priručnika za direktore o demokratiji i učešću u školama je da ponudi ideje koje se tiču participacije učenika, roditelja, nastavnika i cele zajednice u proces školskog planiranja i odlučivanja, sa sugestijama, praktičnim koracima i dobrim praktičnim modelima za demokratsko rukovođenje.

2. *Kontroverzne teme.* U današnjoj školi neizbežno se dešavaju suprotnosti i treba raspravljati o njima. Upotreba društvenih mreža i trenutni pristup informacijama dovode učenike u svakodnevni kontakt sa temama poput migracije, klimatskih promena, terorizma i prava LGBT populacije. Između ostalog, potrebni suiskusni i obučeni nastavnici, valjan program rada i etos škole koji to podržava.

3. *Učenje.* U školi treba podsticati učenje koje je u funkciji razvoja demokratske kulture. Različitost kod mladih je veliki izazov za školu. Ako se ovom pitanju ne posveti potrebna pažnja, može se uticati na postignuća učenika i na njihov socijalni status u odraslom dobu. Kako bi omogućili svakom učeniku jednake šanse za uspeh u školi, to znači da je potrebno razumeti potrebe učenja koje ima svaki učenik i individualno odgovoriti na njih. Pravičnost u obrazovanju ne znači da se svima daje isto, već se usklađuje sa onim što im je potrebno.

4. *Ljudska prava.* U okviru ove oblasti predloženo je 5 tema, a za svaku temu postoji set indikatora za praćenje. Direktor zajedno sa posebnim timom bira 10 indikatora i vrši samoprocenu:

- Da li je vaša škola proaktivna u inkluziji i traži, odnosno omogućava učešće svih učenika, posebno onih „različitih“ u etničkom, kulturološkom, jezičkom, socioekonomskom smislu, kao i u smislu veština i kompetencija? (25 indikatora)
- Da li je vaša škola akademski efikasna i relevantna i da li odgovara na potrebe učenika u kontekstu životnih veština i znanja i kompetencija koje su im za to potrebne? (28 indikatora)
- Da li je vaša škola dovoljno zdrava i bezbedna da omogući ostvarivanje emocionalne, psihološke i fizičke dobrobiti učenika? (20 indikatora)
- Da li je vaša škola rodno odgovorna što se ogleda u kreiranju okruženja i kompetencija kojima se podržava jednakost? (24 indikatora)
- Da li vaša škola aktivno uključuje učenike, porodice i lokalnu zajednicu u sve

oblike života i rada u školi? (18 indikatora)

5. *Liderstvo*. U ovom priručniku se istražuje demokratsko upravljanje školom, čemu se pridružuje demokratska kultura škole i sagledava kao celovit pristup školi u četiri teme. Tema 1: Demokratski stil rukovođenja školom je fokusiran na ulogu direktora kao demokratskog školskog lidera i timskog igrača. Tema 2 upoznaje direktora sa modelom Kompetencije za demokratsku kulturu koji je doneo Savet Evrope. Kompetencije u sebe uključuju stavove, vrednosti, veštine, znanje i razumevanje koje doprinosi takvoj kulturi demokratije. Tema 3 se odnosi na Demokratsko rukovođenje školom kao celovit pristup školi i pokazuje kako se ovaj rad odvija u praksi. Tema 4: Disciplina kroz odgovornost je fokusirana na osetljivo pitanje discipline učenika u školi. Tvrdi se da ohrabrivanje učenika u preuzimanju odgovornosti za svoju školu više obećava nego pokušaji da se silom i strahom održi disciplina.

Nastavnici. Za nastavnike je pripremljeno 6 priručnika. Pretragu je moguće vršiti i putem ključnih koncepata: vlast i politika, identitet, pravila i zakoni, mediji, konflikti, prava i slobode, različitost i mnoštvo, odgovornost i jednakost. Takođe, nastavnici mogu selektovati materijale prema uzrastu učenika: osnovno, viši razredi osnovne škole, srednja škola:

1. Obrazovanje za demokratiju – Cilj ovog priručnika je da pruži podršku nastavnicima i obrazovnim stručnjacima u procesu obrazovanja za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava (Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education- EDC/HRE) – prosvetnim savetnicima, direktorima škola, prosvetnim inspektorima, autorima i urednicima udžbenika. Priručnik je orijentisan ka ključnim pitanjima o EDC/HRE, uključujući sledeća: – Koje su kompetencije potrebne građanima kako bi bili aktivni članovi svojih zajednica? – Koji su ciljevi EDC/HRE? – Koja su osnovna načela EDC/HRE? – Šta znače ključni koncepti koji čine suštinu ovog izdanja EDC/HRE? – Na koji način je pojam konstruktivističkog pristupa učenju povezan sa EDC/HRE? – Zašto EDC/HRE ističe važnost učešća cele škole? – Kako da nastavnici pripremaju, podstiču i ocenjuju proces učenja svojih učenika u EDC/HRE?

2. Odrastati u demokratiji - Priručnik se sastoji od devet nastavnih celina o obrazovanju za demokratsko građanstvo (EDC) i obrazovanju za ljudska prava (HRE). Nastavne celine, od kojih se svaka sastoji od četiri lekcije, namenjene su učenicima na početku drugog ciklusa osnovnog obrazovanja – uglavnom uzrasta od 10 do 12 godina. Svaka celina stavlja naglasak na jedan ključni pojam koji se odnosi na obrazovanje za demokratsko građanstvo ili na obrazovanje za ljudska prava: identitet – pluralizam – jednakost – konflikt – pravila i zakon – država i politika (odnosno, moć i vlast) – odgovornost – prava i slobode – mediji. Redosled predloženih koraka u radu opisan je detaljno za svaku lekciju.

3. Živeti u demokratiji. - Priručnik sadrži devet nastavnih celina o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava. Prvi deo nazvan Pojedinaac i zajednica sadrži 4 nastavne jedinice: Šta je identitet, ravnopravnost, različitost i pluralizam, sukob. Drugi deo Preuzimanje odgovornosti odnosi se na 2 nastavne jedinice: prava slobode i odgovornosti, odgovornost. Treća celina Učestvovanje ima nastavnu jedinicu o medijima i poslednji deo Moć i autoritet ima nastavne jedinice o pravilima i zakonima i vladi i politici. Za svaki čas je detaljno opisan niz predloga za nastavnike.

4. Učestvovati u demokratiji – Ovaj priručnik sadrži devet nastavnih jedinica.

Svaka nastavna jedinica pruža poseban pristup sa ciljem da osnaži i ohrabri učenike da učestvuju u životu svojih zajednica. Svaka nastavna jedinica se može obrađivati posebno, ili se može kombinovati sa drugim jedinicama na mnoštvo različitih načina. Kompletan priručnik nudi celovit nastavni plan i program razvijanja kompetencija za učestvovanje u demokratiji. Prvi deo Učestvovati u zajednici ima 3 nastavne jedinice: identitet, odgovornost i različitost i pluralizam. Drugi deo Učestvovati u politici: rešavanje konflikata i problema ima 4 nastavne jedinice: konflikt, pravila i zakoni, vlast i politika, jednakost. Treći deo Učestvovati u politici kroz komunikaciju ima nastavne jedinice o slobodama i medijima. Nastavne jedinice, namenjene su učenicima srednjih škola (II-IV razred srednje škole).

5. Istraživanje dečjih prava – Priručnik ima devet nastavnih jedinica – to su, u stvari, predlošci za realizaciju nastave o dečjim pravima počev od predškolskog uzrasta dece do završnog razreda osnovne škole. Ovaj priručnik obuhvata sledeće elemente: 1) Mali informativni uvod u pojamni okvir, te postupak učenja uz pomoć primera. 2) Devet konkretnih nastavnih projekata, svaki dat u četiri faze nastave (faze se većinom uklapaju u okvir jednog časa), a za svaki razred predviđen je jedan projekat. 3) Plan časova sa propratnim uputstvima za realizaciju. 4) Princip rešavanja zadataka: svaka nastavna celina ima za cilj konkretan „proizvod“, tj. vidljiv rezultat rada. 5) Ambijent za otvoreno i kooperativno učenje, što se poklapa sa centralnim načelima obrazovanja za demokratiju (EDC). 6) Dodatak/prilog knjizi koji sadrži nastavni materijal (uključujući i Konvenciju UN o pravima deteta), kao i propratne/dopunske informacije o dečjim pravima.

6. Poučavanje o demokratiji. Ovaj priručnik sadrži zbirku od 47 vežbi, odnosno malih nastavnih modela i scenarija za obrazovanje za demokratsko građanstvo i obrazovanje za ljudska organizovanih u osam celina: Stvaranje pozitivne atmosfere u učionici; razjašnjavanje vrednosti; upoznavanje sa ljudskim pravima; kako vidimo druge ljude; učiniti da pravda deluje; razumevanje političke filozofije; učestvovanje u politici; nositi se sa konfliktom. Predložena rešenja su izvodljivi i finansijski relativno niskozahtevni, scenariji za različite razrede/nivoje (od nižeg osnovnog do srednjoškolskog), s posebnim naglaskom na uzrastu od 4. do 10. godine školovanja.

Materijal na koje referišu brojne državne i nevladine organizacije jeste **Kompetencije za demokratsku kulturu: Živeti zajedno kao jednaki u kulturno raznolikim demokratskim društvima** Saveta Evrope iz 2016. godine. U ovom dokumentu opisuje se konceptualni model kompetencija koje učenici treba da steknu da bi efikasno učestvovali u kulturi demokratije i mirno živeli zajedno sa drugima u kulturno raznolikim demokratskim društvima. Model je namenjen za korišćenje u svrhu informisanja, donošenja odluka i planiranja u obrazovanju, pri čemu će pomoći da obrazovni sistemi budu u funkciji pripreme učenika za život kao kompetentnih demokratskih građana.

U publikaciji se prvo navodi obrazovna svrha modela kompetencija. Opisuje se, takođe, i da se izraz „kultura demokratije“ koristi da bi se naglasila činjenica da, dok demokratija ne može da postoji bez demokratskih institucija i zakona, te institucije ne mogu da deluju, niti zakoni mogu da se primenjuju u praksi ako nisu utemeljeni na kulturi demokratije, odnosno na demokratskim vrednostima,

stavovima i praksama. Autori su izneli i neke od povezanih pretpostavki koje leže u osnovi ovog modela. Dok je neophodno da građani steknu niz kompetencija kako bi efikasno učestvovali u kulturi demokratije, te kompetencije nisu dovoljne da bi došlo do pomenutog učešća, jer su za demokratsko učešće potrebne odgovarajuće institucionalne strukture. Drugim rečima, i kompetencije i demokratske institucije su neophodne da se podrži kultura demokratije. Takođe se opisuje i koncept interkulturalnog dijaloga koji nastaje kada pojedinac drugog pojedinca, ili grupu, opaža kao nekoga ko je kulturno drugačiji od njega samog. Interkulturalni dijalog je zato definisan kao dijalog koji se odvija između pojedinaca ili grupa, koji sebe doživljavaju kao nekoga čija je kulturna pripadnost drugačija od drugog.

U publikaciji su opisane i kompetencije za demokratsku kulturu. Demokratska i interkulturalna kompetencija definisana je kao sposobnost da se mobilišu i koriste odgovarajuće vrednosti, stavovi, veštine, znanje i/ili razumevanje, kako bi se na odgovarajući način i efikasno odgovorilo na zahteve, izazove i mogućnosti, koji predstavljaju demokratske i interkulturalne situacije. Kompetencija se tretira kao dinamičan proces u kojem kompetentan pojedinac aktivno i na prilagodljiv način mobilizuje i koristi grupe psiholoških resursa da bi odgovorio na nove okolnosti koje se pojavljuju.

Nakon što su predstavljeni osnovni koncepti, opisan je radni metod koji je korišćen da bi se odredile konkretne kompetencije koje će se uvrstiti u postojeći model. Model je utemeljen na sistematičnoj analizi postojećih konceptualnih shema demokratske kompetencije i interkulturalne kompetencije. Urađena je provera, kojom je utvrđena 101 takva shema. Svaka od pomenute 101 sheme je raščlanjena da bi se utvrdile sve pojedinačne kompetencije koje su u njima sadržane, nakon čega su te kompetencije grupisane u srodne skupine. Time je utvrđeno 55 mogućih kompetencija koje mogu da se uvrste u model. Primenom određenih kriterijuma i razmatranjem utvrđeno je 20 kompetencija koje treba uvrstiti u model, odnosno **tri skupa vrednosti, šest stavova, osam veština i tri grupe znanja i kritičkog razumevanja**. Ovaj model trebalo bi da se primenjuje u donošenju odluka na polju obrazovanja, ali i da bude sredstvo osnaživanja mladih, kao autonomnih društvenih aktera sposobnih da izaberu ciljeve i da rade na ostvarivanju svojih sopstvenih ciljeva u životu, u sklopu okvira koji pružaju demokratske institucije, kao i u sklopu poštovanja ljudskih prava.

Projekat **Podsticanje demokratske kulture u školama** realizuje se u okviru programa Horizontal Facility za Zapadni Balkan i Tursku Evropske unije i Saveta Evrope, koji sprovodi Odeljenje za obrazovanje Saveta Evrope. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i dvadeset škola, kao glavni partneri Saveta Evrope, imali su podršku Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja i Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, kao i lokalnog partnera (Centar za obrazovne politike), lokalnih zajednica, medija, nevladinih organizacija, stručnjaka i dr. Glavni cilj projekta jeste unapređivanje kvaliteta obrazovanja podsticanjem demokratske kulture u formalnom sistemu obrazovanja, primenom antidiskriminatoriskih pristupa koji se zasnivaju na standardima i praksi Saveta Evrope. Specifični ciljevi odnose se na unapređivanje znanja i svesti nastavnika, osoblja, učenika i lokalnih zajednica o konceptu, politici, praksi i koristi od inkluzivnog obrazovanja i demokratske kulture u školama, osnaživanje pilot škola

za uklanjanje predrasuda i diskriminatorских pristupa ugroženim grupama te rešavanje slučajeva nasilja.

Pre početka implementacije aktivnosti ovog projekta u školama, određeni su i obučeni lokalni koordinatori koji su posetili sve škole i upoznali ih sa konceptom kompetencija za demokratsku kulturu. Škole su se opredelile za tri prioritete kompetencije koje će kroz planirane aktivnosti realizovati u školama. Koristeći Model kompetencija za demokratsku kulturu, timovi odabranih škola sastavljeni od nastavnika, pedagoga, psihologa i direktora razvijali su primere dobre prakse i pilotirali ih u nastavi i vannastavnim aktivnostima, uključujući i širu lokalnu zajednicu.

U okviru od dvadeset kompetencija iz Modela kompetencija iz grupe vrednosti, grupe stavova, grupe veština i grupe znanja i kritičkog razumevanja, škole su organizovale veliki broj najraznovrsnijih aktivnosti, sa pedagoškim pristupima primerenim za razvoj kompetencija za demokratsku kulturu i stvaranje prijatnijeg, zanimljivijeg i bezbednijeg školskog ambijenta, osnažujući istovremeno svoje kapacitete za otklanjanje nasilnih, diskriminatornih i antidemokratskih struktura u školi i školskom okruženju, unapređujući etos u školi i pružajući podršku učenicima.

Saradnja sa Zavodom za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja i Zavodom za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja u procesu implementacije projekta **Kvalitetno obrazovanje za sve** značajno je obogatila primenu prvobitne ideje građanskog vaspitanja, aktivizma i obrazovanja za ljudska prava. Rezultat toga su i objavljene Smernice za integraciju referentnog okvira kompetencija za demokratsku kulturu (ROKDK) u odabranim programima nastave i učenja, koje bi trebalo da omoguće nastavnicima da procene svoj doprinos implementaciji ROKDK u nastavnim i vannastavnim aktivnostima i daje im praktične primere i savete kako da naprave sopstvene planove časova. U ovom priručniku dati su primeri kako se kroz predmetnu nastavu, u skladu sa uzrastom i razvojnim karakteristikama učenika, mogu razvijati i kompetencije za demokratsku kulturu. Primeri su dati kroz predmete Srpski jezik / Srpski jezik i književnost, Matematika, Svet oko nas / Priroda i društvo, Strani jezik, Istorija, Geografija, Fizika, Hemija, Psihologija i Građansko vaspitanje. Primeri su osmišljeni tako da nastavnicima predočavaju mogućnosti kako kroz svoje programe i metode podučavanja mogu raditi na razvijanju kompetencija za demokratsku kulturu

Ostali resursi u obrazovanju

Značajni su i resursi koji se ne odnose na precizno određen koncept, poput kompetencija, inkluzivnog obrazovanja ili demokratske kulture, već polaze od šireg pristupa različitosti. Takav je projekat **Connecting Classrooms** – globalni projekat British Council-a koji uspostavlja partnerstva između škola u Srbiji, Velikoj Britaniji i drugih škola širom sveta. Kroz ova partnerstva, škole uključene u projekat pružaju učenicima međunarodnu dimenziju obrazovanja i poboljšavaju njihovo znanje i razumevanje o drugim kulturama i pripremaju ih za život i rad kao globalnih građana. Connecting Classrooms partnerstva su podržana od strane Ministarstva prosvete Republike Srbije i Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje. U toku školske 2010/11. godine u projekat je uključeno deset gimnazija iz Srbije. Školska partnerstva trajaće od dve do tri godine.

Nakon uspostavljanja saradnje sa drugim školama u Evropi, profesori i đaci prvog i drugog razreda osmišljavaju i sprovode aktivnosti u okviru svoje zajednice i škole koje imaju za cilj upoznavanje sa drugim kulturama i ostvarivanje interkulturalnog dijaloga. Učenici imaju priliku da kroz saradnju sa vršnjacima iz drugih zajednica i kultura steknu nova i zanimljiva znanja. Fokus u ovoj saradnji biće stavljen na razumevanje različitosti i razvoj ličnih veština koje su potrebne mladima da postanu građani sveta.

Na nacionalnom nivou Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja akredituje brojne obuke u oblasti DEI namenjenih zaposlenima u obrazovanju. Obuke važne za promociju različitosti, pravičnosti i inkluzije prepoznali smo u dve prioritetne oblasti: Jačanje vaspitne uloge obrazovno-vaspitne ustanove kroz razvijanje programa prevencije nasilja, diskriminacije, zlostavljanja i zanemarivanja i Metodika rada sa decom/učenicima kojima je potrebna dodatna obrazovna podrška (rad sa decom iz osetljivih grupa, decom sa smetnjama u razvoju, migrantima...). Ono što je važno napomenuti jeste da se većina radionica o inkluziji odnose na rad sa decom i učenicima sa smetnjama u razvoju.

Otvoreni klub: Društvo za razvoj dece i mladih realizovalo je niz projekata u oblasti promocije različitosti, pravičnosti i inkluzije, čija su ciljna grupa mladi, nastavnici, roditelji i šira lokalna zajednica. Cilj projekta **Bolje razumevanje različitosti**, koji je realizovan tokom 2007-2008. godine bio je razvoj, donošenje i promocija sistema učenja koji su inkluzivni, okrenuti samo učenju i osetljivi na rodnu tematiku i marginalizovane grupe, i da model kao takav poštuje miran suživot svih. Projektom se postiže povećanje znanja učenika o interkulturalnosti, toleranciji i rodnoj ravnopravnosti i njihovo senzibilisanje za poštovanje različitosti. Projekat je realizovan u 10 srednjih škola u Nišu, Aleksincu, Sokobanji, Boljevcu i Svrljigu.

Socijalna zaštita

Za razliku od sektora obrazovanja, pronalaženje neformalnih resursa u kojima se promoviše DEI koncept u sektoru socijalne zaštite daleko je izazovniji zadatak. Jedan od razloga ovakve situacije može biti i to što je osnovni zadatak sektora socijalne zaštite briga o osetljivim, ugroženim i marginalizovanim grupama, te je uvažavanje različitosti princip svakodnevnog rada. Bez obzira na ovo, prepoznato je nekoliko važnih resursa u oblasti promocije različitosti, pravičnosti i inkluzije u sektoru socijalne zaštite.

Publikacija **Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti** je pripremljena u okviru projekta Razvoj srodničkog hraniteljstva, podeljene brige za decu sa smetnjama u razvoju i kulturno kompetentne prakse u socijalnom radu koji Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu realizuje u okviru šireg projekta Unapređenje prava deteta kroz jačanje sistema pravosuđa i socijalne zaštite u Srbiji koji finansira Evropska unija, a sprovodi UNICEF u partnerstvu sa Ministarstvom pravde i Ministarstvom za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

Ovaj vodič ima sledeće ciljeve:

1. da postavi osnovu za unapređenje znanja, veština i vrednosti u praksi i politici socijalnog rada i socijalne zaštite koja je relevantna za kulturno raznovrsne populacije;

2. da postavi specifične zahteve i pruži uputstva koja će usmeravati rast, učenje, procenu i evaluaciju u oblasti kulturnih kompetencija;
3. da unapredi kvalitet usluga socijalne zaštite u ovoj oblasti;
4. da obuči korisnike, zastupnike iz civilnog društva, regulatorna tela i druge o očekivanim ponašanjima i politikama u pružanju kulturno kompetentnih usluga korisnicima socijalne zaštite,
5. da osvetli i pojasni pitanja kulture kao osnove za etičku profesionalnu praksu u socijalnoj zaštiti;
6. da postavi bazu za razvoj standarda i indikatora kulturno kompetentne prakse i politika u socijalnoj zaštiti.

U vodiču se razmatraju kulturne kompetencije stručnih radnika u socijalnoj zaštiti, i to prikazom načina razumevanja kulturnih razlika i razmatranjem načina na koji nastaju prepreke u kroskulturnoj komunikaciji; zatim kulturno kompetentnih politika i praksi na organizacionom nivou, a prikazana je i analiza dva slučaja iz prakse socijalne zaštite u Srbiji kao ilustracija tema i problema sa kojima se praktičari socijalne zaštite suočavaju svakodnevno.

Komora socijalne zaštite objavila je 2015. godine **Kodeks profesionalne etike stručnih radnika socijalne zaštite Srbije** u kojem su prikazane vrđnosti, principi i standardi profesionalnog ponašanja stručnih radnika. Nekoliko članova odnosi se direktno na uvađavanje DEI. U čl. 10, navodi da se stručni radnik mora suprotstaviti diskriminaciji na osnovu bilo koje lične, porodične ili grupne karakteristike kao što su uzrast, pol, ometenost, porodična, etnička, rasna ili kulturna pripadnost, bračni ili socio-ekonomski status, seksualna orijentacija, politička, religiozna ili druga uverenja, kao i druga svojstva po kojima se pojedinci i grupe razlikuju, a koja ih mogu dovesti u neravnopravan položaj. Osim toga postoji obaveza prepoznavanja i uvađavanja različitosti u društvenim okruženjima u kojima se odvija praksa socijalne zaštite. Stručni radnik se suprotstavlja društvenim okolnostima koje doprinose socijalnoj isključenosti, stigmatizaciji ili potčinjavanju korisnika socijalne zaštite, i radi na promovisanju i izgradnji inkluzivnog društva. Član 25 naglašava „Kulturnu kompetentnost i uvađavanje različitosti“, gde se navodi da stručni radnik treba da razume kulturu i njen značaj za ponašanje ljudi i funkcionisanje društva, i da prepozna snage i potencijale koji postoje u svim kulturama. Stoga su stručni radnici dužni da poseduju i razvijaju svoje znanje i zahtevaju konsultacije o kulturnim osobenostima svojih korisnika, kako bi razvili sposobnost za pružanje kulturno prilagođenih usluga i uvađavanje razlika među ljudima i kulturnim grupama.

Centri za socijalni rad se u svom radu bave mnogim marginalizovanim grupama i često su svedoci razarajućih posledica koje društvena stigmatizacija ima za mnoge njihove korisnike. Međutim, neke grupe su manje vidljive od drugih. Uzimajući u obzir da je većina zaposlenih stručnjaka u njima obrazovana po programima koji su obuhvatali zastarele informacije o različitim seksualnim orijentacijama i rodnim identitetima, prepoznata je potreba za dodatnim programima obuke za rad sa LGBT korisnicima. Asocijacije DUGA je razvila akreditovani osnovni i napredni program **Senzibilizacije za rad sa seksualnim manjinama** kroz koji je prošao veliki broj zaposlenih iz CSR-a sa teritorije čitave Srbije. Glavni cilj treninga jeste unapređenje kapaciteta za rad zaposlenih u CSR, i time, indirektno, unapređenje

kvaliteta, efikasnosti i efektivnosti procesa procene i planiranja usluga u CSR koje se pružaju osetljivim populacijama, sa posebnim osvrtom na LGBT osobe i njihove porodice. Očekivani ishod je da će nakon pohađanja treninga, stručnjaci CSR proaktivno identifikovati potrebe LGBT osoba i njihovih porodica, kreirati i pružati prikladne usluge u zajednici, kao i da će lobirati za uvođenje novih usluga socijalne zaštite za ovu populaciju. Krajnji uticaj treninga se ogleda u doprinosu uspešnijem uključivanju i poboljšanju pozicije LGBT osoba u našem društvu.

Asocijacija navodi da je kroz akreditovani trening prošlo 1037 stručnih radnika sistema socijalne zaštite i 146 Centara za socijalni rad (CSR) i tri Centra za porodični smeštaj i usvojenje i još 206 njih prošlo je akreditovane napredne treninge. Uspostavili su sistem upućivanja i izveštavanja između Asocijacije DUGA i Centara za socijalni rad, a u svakom gradu u Srbiji imaju bar po jednog edukovanog socijalnog radnika, psihologa i pravnika koji su prošli treninge za rad sa LGBT osobama i njihovim porodicama. Takođe navode da su do sada zajedno sa CSR vodili 19 zajedničkih slučajeva u kojima su klijenti bile maloletne LGBT osobe koje su imale probleme u svojoj porodici.

Omladinski rad

Kao što je bio slučaj sa sektorom socijalne zaštite, identifikovanje resursa značajnih za uvažavanje različitosti, pravičnosti i inkluzije u sektoru omladinskog rada rezultovalo je značajno manjim obuhvatom nego što je bio slučaj sa sektorom obrazovanja. Stoga smo našu pretragu proširili i van evropskog konteksta.

Kulturalna različitost kao alat za učenje u omladinskom radu (*Cultural diversity as a learning tool in youth work*) jeste dvogodišnji Erasmus+ projekat, kofinansiran od strane Evropske Unije.⁸ Ovaj projekat ima kulturalnu različitost kao centralnu temu i bavi se unapređenjem razumevanja različitih mišljenja, ideja, kultura i ljudi u kontekstu omladinskog rada. U okviru projekta urađena je analiza postojeće građe u oblasti obrazovanja i obuke omladinskih radnika i o tome kako i da li uopšte kulturalna različitost postoji kao samostalna tema. Istraživanje je ukazalo na velike varijacije u obuci za omladinske radnike u pet partnerskih zemalja. Razlike su se pojavile u skoro svakoj etapi istraživanja, uključujući pojam, koncept i funkciju omladinskog rada. Pored toga, nivo, vrsta i cena obuke i kvalifikacija koje se nude variraju, u rasponu od besplatnih radionica, onlajn, na radnom mestu i ad hoc obuke do skupih univerzitetskih master diploma i sl. Na dostupnost obuke takođe utiču pitanja specifična za nacionalni kontekst, uključujući nivoe imigracije, društvene trendove, ekonomiju i prirodu obrazovnog sistema.

Resursi za inkluziju, različitost i jednakost (*Resources for Inclusion, Diversity and Equality – RIDE*) je još jedan Erasmus+ projekat namenjen prikupljanju novih i inovativnih resursa i praktičnih alata za omladinske radnike, socijalne radnike, pružaoce obuka i univerzitetske profesore. Ciljevi projekta su:

- ▶ Uspostaviti mrežu partnera koji dele zajedničku viziju omladinskog rada u kojem je ključni princip uvažavanje inkluzije, različitosti i jednakosti.

8 Partneri na projektu su iz Ujedinjenog kraljevstva, Slovenije, Letonije, Italije i Španije.

- ▶ Stvoriti zajednicu u kojoj se dele razumevanje, izazovi i najbolja praksu inkluzije, različitosti i jednakih mogućnosti:
- ▶ Razvoj alata RIDE Toolbok koji uključuje:
 - ▲ principe i pristupe;
 - ▲ direktorijum dobrih praksi;
 - ▲ praktične resurse;
 - ▲ resurse za edukaciju i trening.

Omladinski rad u raznolikim društvima (*Youth Work in Diverse Societies*) je obrazovna jedinica koju je razvio tim Škole primenjenih društvenih i političkih nauka na Univerzitetu Ulster u Severnoj Irskoj. Tim je kreirao digitalnu platforma na kojoj se dele iskustva omladinskog rada u zajednici u raznolikom društvu. Cilj ove jedinice je da pomogne u sticanju kritičkog znanja o različitostima koje postoje u društvu i o tome kako se o njima raspravlja, razume i prepoznaje u različitim kontekstima. Trebalo bi da pokrene razmišljanje polaznika o svrsi prakse omladinskog rada u zajednici u raznolikom društvu. Teme su: 1. Unapređeno znanje o različitostima koje postoje u društvu. 2. Pokrenuti razmišljanje o svrsi prakse omladinskog rada u zajednici u raznolikom društvu. 3. Samosvest, lični i profesionalni stavovi i vrednosti u vezi sa antidiskriminativnim radom mladih.

Australijski Centar za multikulturalnu omladinu izdao je Praktični vodič za kulturalno kompetentni omladinski rad (*Culturally-Competent Youth Work: Good Practice Guide*). Ovaj Vodič za dobru praksu je dizajniran da organizacijama i omladinskim radnicima pruži neke strategije za unapređenje rada sa mladima izbegličkog i migrantskog porekla. Naglašeno je 5 važnih elemenata za kulturalno kompetentni omladinski rad:

1) *Kros-kulturalna komunikacija* (Budite otvoreni za različite vrednosti, percepcije i ponašanja; Prepoznajte da kultura nije homogena i da je oblikuju klasa, etnička pripadnost, porodica, pol, religija, politička uverenja, godine i iskustvo migracije. Saznajte više o drugim kulturnim i etničkim grupama pokazujući interesovanje i postavljajući pitanja. Ne pravite pretpostavke o kulturi ili jeziku. Koristite pravilan izgovor imena mlade osobe i pitajte ako niste sigurni. Izbegavajte predrasude ili pretpostavke o poznavanju jezika. Koristite prevodioca kada je potrebno i naučite o jezičkim potrebama određene kulturne ili etničke grupe. Koristite niz strategija komunikacije)

2) *Okruženje* (Lokacija. Vizuelna reprezentacija kulturalne različitosti. Način na koji se pruža dobrodošlica mladim ljudima. Vreme otvaranja kancelarija, cena usluga i mogućnost odvoženja do prostorija gde su mladi smešteni.)

3) *Praksa* (Pristup prevodiocima i prevedenim materijalima. Kada prvi put sretnete mladu osobu, pokušajte da omogućite pristup osobe za kontakt. Budite jasni o svojoj ulozi tako što ćete jednostavno komunicirati o tome šta radite i za šta nemate kapacitet ili moć da uradite. Izgradite znanje o sistemu usluga. Izbegavajte pretpostavke o fazi života mlade osobe, ulozi u porodici i vezama sa njihovom zajednicom ili religijom jer su to često složene oblasti. Ponudite praktičnu podršku. Obezbedite kontakt tako što ćete se sastati sa mladom osobom tamo gde se ona oseća najudobnije.)

4) *Inkluzija porodice i zajednice* (Uverite se da je vaša radna praksa određena potrebama mlade osobe u kontekstu njene porodice. Imajte na umu da ćete možda morati da radite sa članovima porodice kako biste pružili odgovarajuću

podršku mladoj osobi. Razmislite o strategijama za dobrodošlicu roditelja ili članova porodice. Budite svesni načina na koji govorite o svojoj usluzi. Potražite informacije o zajednicama u vašem regionu i problemima sa kojima se suočavaju. Razjasnite kulturne informacije sa mladima ili članovima porodice. Prihvatite gestove gostoprimstva.

5) *Odgovorite na povratne informacije* (Zatražite povratne informacije o vašoj usluzi. Budite respozivni na povratne informacije koje daju vaši klijenti ili članovi zajednice – pružite svoju uslugu u okviru akcionog istraživačkog okvira tako što ćete razmišljati o tome kako ste pružili uslugu na individualnom i na nivou organizacije).

Jedan od važnih aktera promocije DEI modela, a naročito u oblasti omladinskog rada jeste Ministarstvo omladine i sporta. Ono je od 2014. godine (od kada se rezultati konkursa objavljuju na sajtu) podržalo sledeće projekte koje je bilo moguće povezati sa DEI modelom:

- ▶ „Mentorstvo aktivnih omladinskih inkluzivnih timova u lokalnim zajednicama“ (Udruženje studenata sa hendikepom)
- ▶ Vršnjačko mentorstvo i omladinski inkluzivni timovi u lokalnoj zajednici (Udruženje studenata sa hendikepom)
- ▶ Vršnjačko mentorstvo kao podrška mladima sa hendikepom u inkluzivnom društvu – nova generacija (Udruženje studenata sa hendikepom)
- ▶ Mladi sa hendikepom u inkluzivnom društvu kroz podizanje kapaciteta kancelarija za mlade za socijalno uključivanje mladih sa hendikepom (Udruženje studenata sa hendikepom)
- ▶ Mreža inkluzivnog rada Kancelarija za mlade – MIR KZM (Udruženje studenata sa hendikepom)
- ▶ Teatar Inkluzivnosti: uključivanje mladih iz osetljivih grupa putem umetničkog omladinskog rada (Organizacija kreativnog okupljanja)
- ▶ Treniraj ravnopravnost! –Trening za mlade trenere u oblasti ljudskih prava i borbe protiv diskriminacije u Bačkoj (Somborski edukativni centar)
- ▶ Uključivanje Uživo 4.0 Do inkluzivnih zajednica za mlade (Beogradski centar za ljudska prava)
- ▶ Uključivanje Uživo 3.0 Od standarda inkluzije do inkluzije kao standarda (Beogradski centar za ljudska prava)
- ▶ Ritual inkluzije – projekat protiv diskriminacije mladih sa hendikepom (PLAVO pozorište – pozorišna laboratorija)
- ▶ Mi To Ovako – inkluzivne radionice (Centar za razvoj civilnog društva)
- ▶ „Predict the future!“ – osnaživanje mladih s invaliditetom i/ili bez roditeljskog staranja za zapošljavanje kroz obuke i međunarodno priznatu sertifikaciju za digitalne veštine (Udruženje građana „Youth for Impact“)
- ▶ „Različitost povezuje“ – Mreža učeničkih saveta/unija Srbije u borbi protiv diskriminacije, radikalizma i nasilja mladih u zajednici (Edukacioni centar Leskovac)
- ▶ „Mladići kao nosioci promena za rodno ravnopravno društvo bez nasilja – Budi muško (Centar za promociju zdravih stilova života)
- ▶ Riznica različitosti 2.0 (Balkan IDEA Novi Sad)
- ▶ MUSUS u akciji – Mreža učeničkih saveta/unija Srbije u borbi protiv diskriminacije, radikalizma i nasilja mladih u zajednici (Edukacioni centar Leskovac)

Jedan od važnih aktera promocije DEI koncepta među populacijom mladih jeste i **Kancelarija za mlade**. Kancelarija za mlade je deo lokalne uprave i predstavlja prvi u nizu subjekata kojim je započet razvoj omladinske politike u opštinama i gradovima u Srbiji. Standardi rada Kancelarije za mlade definišu kvalitet koji je neophodno postići u radu KzM. Da bi se dostigli standardi neophodno je da jedinica lokalne samouprave obezbedi uslove za realizaciju odgovarajućih aktivnosti radom kancelarije za mlade (KzM) i omladinskog kluba (OK). KzM će uspešno raditi ukoliko realizuje aktivnosti kojima se obezbeđuje: dobro upravljanje lokalnom KzM; aktivno partnerstvo sa lokalnim akterima; visok stepen učešća mladih u lokalnoj omladinskoj politici i inkluzivna omladinska politika. Evidentno je dakle da je poslednji standard u direktnoj vezi sa DEI konceptom i pod njim se podrazumeva da je obezbeđeno uvažavanje različitosti svakog pojedinca i pruženo svim mladima bez obzira na individualne razlike, jednakih mogućnosti za učešće u svim oblastima društvenog života; u skladu sa principima Nacionalne strategije za mlade i načelima Zakona o mladima.

Kvantitativni i kvalitativni indikatori za inkluzivnu omladinsku politiku su:

1. Broj mladih informisanih o aktivnostima KzM i OK;
2. Broj mladih iz osetljivih grupa koji korist usluge/aktivnosti KzM/OK;
3. Broj mladih iz osetljivih grupa koji su uključeni u process planiranja aktivnosti lokalne KzM/OK;
4. Broj mladih iz osetljivih grupa koji su uključeni u realizaciju aktivnosti lokalne KzM/OK;
5. Broj aktivnosti za senzibilizaciju mladih za probleme mladih iz osetljivih grupa;
6. Broj aktivnosti koje su organizovane preko KzM/OK za osnaživanje mladih iz osetljivih grupa;
7. Broj aktivnosti inkluzivnog tipa za mlade;
8. Broj realizovanih projekata u kojima je KzM partner, sa udruženjima mladih/ za mlade i institucijama, a koji imaju za cilj unapređenje položaja MiOG;
9. Sprovedeno istraživanje usmereno na targetiranje ranjivih grupa mladih;
10. Sprovedeno istraživanje na određene teme/probleme pojedinih ranjivih grupa mladih.

Beogradski centar za ljudska prava, Misija OEBS-a u Srbiji i Ministarstva omladine i sporta Republike Srbije su zajednički razvili i sprovedli obrazovni kurs na temu – **Rad sa osetljivim grupama mladih i principi nediskriminacije**. Na osnovu ovog kursa nastao je **Vodič za rad sa osetljivim grupama mladih** namenjen lokalnim koordinatorima kancelarija za mlade. Vodič za rad sa osetljivim grupama mladih sastoji se iz tri celine i prati sadržaj i program obrazovnog kursa. Uvodni tekstovi daju kratak pregled razvoja omladinske politike u Srbiji, predstavljaju ključna dokumenta, posebno ona relevantna za rad sa osetljivim grupama i opisuju predviđenu ulogu i obaveze lokalnih KZM, koordinatora, u radu sa ovim grupama mladih. U okviru uvodnog dela opisani su diskriminacija i njeni uzroci, načini na koje je možemo prepoznati i adekvatno reagovati, kao i na koji način aktivno raditi na sprečavanju diskriminacije među mladima u lokalnim sredinama.

S obzirom na cilj kursa i vodiča, koji je u vezi sa uvođenjem principa nediskriminacije u omladinsku politiku, drugi, poseban deo, bavi se pojedinačnim grupama mladih, koje su najčešće izložene diskriminaciji. U okviru posebnog dela obezbeđeno

je jasnije sagledavanje pozicije i društvenog konteksta u kojima žive osobe sa invaliditetom i pripadnici različitih manjinskih grupa, među kojima je posebna pažnja posvećena Romima, kao i pozicije mladih žena i višestruke diskriminacije, kroz prizmu rodne ravnopravnosti.

Poslednji treći, praktični deo vodiča, predstavlja podsetnik u planiranju koraka usmerenih na uspostavljanje sistema i razvoj prakse/intervencija u radu sa pojedinim grupama mladih. On nudi prikaz osnovnih smernica o čemu sve treba razmišljati i na koji način organizovati aktivnosti, kako bi se uspešno pokrenuo proces uspostavljanja sistema, odnosno inicijalnih aktivnosti, usmerenih na izgradnju institucionalnih kapaciteta i ljudskih resursa za rad sa ovim grupama mladih. Takođe, u ovom delu vodiča, predstavljene su konkretne preporuke za rad, primeri dobre prakse – kako institucija, tako i organizacija civilnog društva koji mogu biti partneri koordinatorima/kama u radu na nacionalnom i lokalnom nivou.

Koordinatori i saradnici, u svom radu, treba da obezbede realizaciju četiri ključna zadatka, usmerena na podršku integraciji mladih iz osetljivih grupa:

1. Prepoznati ko su osetljive grupe mladih na lokalnu i pokrenuti sistem praćenja njihovih potreba, razvijajući intenzivnu saradnju sa svim značajnim institucijama, na lokalnom i nacionalnom nivou i organizacijama civilnog društva koje imaju u fokusu određene ciljne grupe, prepoznate kao osetljive;
2. Prepoznati akt diskriminacije i izvršiti upućivanje pojedinaca, koji su bili izloženi diskriminaciji, na institucije koje mogu pružiti dalju pomoć (nezavisna tela, usluge besplatne pravne pomoći, organizacije civilnog društva koje pružaju različite vidove pomoći i podrške određenim ciljnim grupama);
3. Prevenirati diskriminaciju, aktivno promovisući atmosferu tolerancije, solidarnosti i prava na jednake šanse svih mladih u zajednici, u svim prilikama i kroz sve aktivnosti;
4. Unapređivati poziciju mladih iz osetljivih grupa: a) da razvijaju strateška partnerstva sa lokalnim subjektima omladinske politike, koji pomažu i razvijaju efikasne mehanizme za doseganje mladih iz osetljivih grupa i njihovo uključivanje u programe i aktivnosti koje podržava/realizuje KZM; b) da prilikom razvoja dokumenata javnih politika na lokalnu, vode računa o uključivanju potreba mladih iz osetljivih grupa i podstiču direktno uključivanje mladih iz osetljivih grupa u procese izrade javnih lokalnih politika; c) da podstiču/podržavaju/realizuju, u saradnji sa drugima, ili samostalno, programe inkluzije, aktivnosti i usluge na konkretne teme, u skladu sa potrebama i interesovanjima mladih (na primer, zapošljavanje i preduzetništvo, neformalno obrazovanje, mobilnost, informisanje, kultura i sport, itd).

Kao dodatna pomoć, u praktičnom delu vodiča nalazi se Lista za samoprocenu i praćenje razvoja kapaciteta za rad sa osetljivim grupama. Lista, ima za cilj da pomogne prvenstveno koordinatorima da sagledaju trenutne kapacitete za rad sa osetljivim grupama, kao i da omogući sistematično planiranje razvoja različitih kapaciteta – materijalnih, tehničkih, ljudskih, programskih, za unapređenje pozicije pojedinačnih osetljivih grupa mladih u zajednici.

Asocijacija DUGA je pripremila **Priručnik za omladinske radnice i radnike: izlazak iz nezaposlenosti** koji je nastao u sklopu projekta *Izlazak iz nezaposlenosti (Coming Out of Unemployment)*, posvećenog podizanju profesionalnih kapaciteta

omladinskih radnica i radnika za ekonomsko osnaživanje LGBT+ mladih, kroz socijalno preduzetništvo. Kroz treninge je 36 omladinskih radnika steklo znanja i veštine vezane za obuku mladih LGBT+ osoba o socijalnom preduzetništvu kroz interaktivni radioničarski rad. U priručniku su prikazani način kreiranja i vođenja radionica kao efikasnog načina za sticanje znanja i veština, odnosno sve faze kreiranja scenarija, vođenje same radionice, tehnički aspekti organizacije kao i evaluacija.

Na osnovu pretrage i analize neformalnih resursa u oblasti obrazovanja, socijalne zaštite i omladinskog rada možemo izvesti nekoliko sumarnih zaključaka:

- ▶ Različitost, inkluzija i pravičnost predstavljaju značajnu temu u sva tri sektora, što pokazuje veliki broj neformalnih resursa koji su analizirani.
- ▶ Brojni akteri zainteresovani su za promociju DEI koncepta, od međunarodne zajednice, regionalnih organizacija, nacionalnih vlasti do nevladinog sektora.
- ▶ Položaj osetljivih grupa mladih u Srbiji je nešto poboljšan u odnosu na raniji period, ali se pripadnici romske populacije, LGBT osobe, osobe sa invaliditetom, nacionalne manjine i migranti i tražioci azila suočavaju sa permanentnim i specifičnim izazovima u obrazovanju socijalnoj zaštiti i omladinskom radu.
- ▶ Daleko najveći broj analiziranih resursa odnosi se na oblast obrazovanja. U tom smislu identifikovano je nekoliko tema: inkluzivno obrazovanje, interkulturalno obrazovanje i kompetencije i demokratska kultura.
- ▶ Inkluzivno obrazovanje je oblast koja je tradicionalno u fokusu interesovanja različitih aktera. Međutim, primetno je da se na nacionalnom nivou inkluziji i dalje pristupa iz vizure uključivanja učenika sa smetnjama u razvoju ili učenika pripadnika romske manjine, dok se na nivou međunarodne zajednice i NVO sektora govori o inkluziji za sve učenike.
- ▶ Dok su aktivnosti i projekti inkluzivnog obrazovanja sprovedeni od strane nacionalnih institucija i organa mnogobrojni, dotle za teme demokratske kulture ili interkulturalnog obrazovanja postoji znatno manje interesa.
- ▶ Identifikovanje resursa u oblasti socijalne zaštite bio je izazovan zadatak te je ovaj odeljak u sadržinskom smislu najkraći. Jedan od razloga ovakve situacije može biti i to što je osnovni zadatak sektora socijalne zaštite briga o osetljivim, ugroženim i marginalizovanim grupama, te je uvažavanje različitosti princip svakodnevnog rada.
- ▶ Imajući u vidu da je omladinski rad značajno uže polje delatnosti od obrazovanja ili socijalne zaštite, smatramo da postoji adekvatno interesovanje za promociju DEI koncepta u ovom sektoru, bez obzira na manji obuhvat.

Na ovom mestu treba napomenuti da je predložen dokument ne predstavlja iscrpnu listu svih neformalnih resursa na međunarodnom, evropskom, nacionalnom i lokalnom nivou, što je zadatak koji prevazilazi vremenski okvir i ciljeve projekta. Međutim, prikazani i analizirani resursi mogu poslužiti kao okvir za dalju i detaljnu analizu u pojedinačnim sektorima obrazovanja, socijalne zaštite i omladinskog rada.